

Teológiai Fórum

A SELYE JÁNOS EGYETEM
REFORMÁTUS TEOLÓGIAI KARA
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

XIX. ÉVFOLYAM

1. SZÁM

1/2025

A
SELYE JÁNOS EGYETEM
REFORMÁTUS TEOLÓGIAI KARA
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Teológiai Fórum

XIX. évfolyam 1. szám

2025.

XIX. évfolyam 1. szám

A Selye János Egyetem Református Teológiai Kara
tudományos folyóirata

Szerkesztőség:

Doc. ThDr. Somogyi Alfréd, PhD., felelős szerkesztő
(Selye János Egyetem Református Teológiai Kar,
Komárom; Calvin J. Teológiai Akadémia, Komárom);

Prof. ThDr. Bándy György (Comenius Egyetem
Evangélikus Teológiai Kar, Pozsony);

Mgr. Czínke Zsolt, PhD. (Calvin J. Teológiai
Akadémia, Komárom); **Mgr. Görözdí Zsolt, Th.D.**
(Selye János Egyetem Református Teológiai Kar,
Komárom); **ThDr. Szénási Lilla, PhD.** (Selye János
Egyetem Református Teológiai Kar, Komárom)

Szerkesztőbizottság:

Doc. ThDr. Lévai Attila, PhD., a szerkesztőbizottság
elnöke (Selye János Egyetem Református Teológiai Kar,
Komárom; Calvin J. Teológiai Akadémia, Komárom)

Dr. Czaches István (Faculty of Theology – University of
Helsinki); **Dr. Döbör András** (Szegei Tudomány-
egyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar);

Prof. Dr. Matthew D. Eddy (Durham University,
United Kingdom); **Dr. habil. Bernhard Kaiser, D.Th.**
(Institut für Reformatorische Theologie, Reiskirchen);

Prof. ThDr. Karasszon István, PhD., (Selye János
Egyetem Református Teológiai Kar, Komárom);

Prof. Dr. Kolumbán Vilmos József, PhD., (Kolozsvári
Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár); **Prof. Dr. habil.**

Kovács Ábrahám, PhD., (Selye János Egyetem
Református Teológiai Kar, Komárom; Debrecen
Református Hittudományi Egyetem, Debrecen);

Prof. PhDr. Kónya Péter, PhD., (Eperjesi Egyetem,
Eperjes); **Prof. Dr. Lukács Olga PhD.**, (Babes-Bolyai
Tudományegyetem, Református Tanárképző és

Zeneművészeti Kar, Kolozsvár); **Prof. Dr. Theol. Pálfi
József, PhD.** (Partiumi Keresztény Egyetem

Bölcsészettudományi Kar, Nagyvárad); **PaedDr. Pethő
Attila, PhD.** (Selye János Egyetem Református Teológiai
Kara, Komárom); **Prof. Dr. Jerry Pillay** (University of

Pretoria, South Africa); **Prof. Dr. Scott Spurlock**
(University of Glasgow, Scotland); **Mgr. Tömösközi**

Ferenc, PhD. (Selye János Egyetem Református
Teológiai Kara, Komárom); **Prof Dr. Won Mo Suh**
(Presbyterian University and Theological Seminary,
South Korea);

A Teológiai Fórumban megjelent tanulmányokat, felkért
szakmai recenziensek lektorálták.

A Teológiai Fórum a Magyar Tudományos Akadémia
II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának

Történettudományi Bizottság folyóiratlistáján
nyilvántartott; az Arcanum Digitális Adatbázisban
elérhető és a Magyar Tudományos Művek Tárháza
bibliográfiai adatbázisban regisztrált folyóirat.

Tartalom

Karasszon István:

Isten haragja 5

Marianna Bátoriné Misák:

Some insights into the education of Hungarian pastor's wives
in the 16th-17th centuries 18

Rezi Elek:

A család funkciói napjaink változó társadalmában 40

Geréb Zsolt:

Kolozsvári lelkészek egyetem-járása a porosz főváros
teológiai fakultásán a 20. század első évtizedeiben. 55

Pető Bálint:

Kivégzések a dualizmus kori Felvidéken, a sajtó tükrében . . . 72

Birkás Antal:

Mai egyházfinanszírozási modellek és gyakorlatok Európa
néhány országában 92

Somogyi Alfréd:

A felvidéki lelkészutánpótlás helyzete a reformátusok
számarányának alakulásában, 2009-től napjainkig 114

RECENZÍÓ 135

Isten haragja The wrath of god

Karasszon István¹

Beérkezett/Received: 2025.03.31.

Lektorálva/Reviewed: 2025.04.25 / 2025.05.11.

Elfogadva/Accepted: 2025.05.20.

DOI: 10.36007/teofor2025.1.005-017

Abstract: The study tackles the issue of the anger of God as is spoken of in 2Kings 3. The war of Israelite kings against Mesha, king of Moab, is mentioned in the inscription of the Moabite king also, with the exception of the participation of the king of Edom which occurs in the biblical narrative. Since the inscription of Mesha refers to the anger of Chemos, God of Moab, there is a good basis of comparison of the concept of the perception of transcendence. The study concludes that the anger of God in Israel was a communicative tool: the biblical narrative expresses by this way that the behaviour of the people of God was incorrect. In the Moabite inscription it is rather the expression of a historical fact: the foreign yoke meant simply the anger of Chemosh.

Keywords: anger, grace, Israel, Moab, Mesha, Chemosh

A nemrégiben elhunyt nagy 20. századi tudós, Jürgen Moltmann (1926–2024) egyik jelentős teológiai üzenete az volt, hogy a filozofikus Isten-képtől el kell távolodnunk, s az apatikus Isten bibliátlan tanítását el kell vetnünk, mert az nem felel meg a keresztyén hit tar-

¹ Prof. ThDr. KARASSZON István, PhD.; Selye János Egyetem Református Teológiai Kara Ó- és Újszövetségi Tudományok Tanszéke; karasszoni@ujs.sk

talmának. Valóban, ha „Isten szeretet” (1Ján 4,8), akkor aligha alakíthatunk ki egy olyan Isten-képet, amely szerint egy érzéketlen, az immanens világ fölött trónoló és az evilági dolgokban teljesen érdektelen személyről szól. Moltmann teológiáját a velünk együtt szenvedő Istenre alapozza² – nem vitás, hogy ebben széles bibliai alapokra építhet! A minket szerető Isten együtt szenved a bűnös emberrel, s ez látható a passió-történetben a legjobban.

Világos azonban, hogy ha Isten személyétől az érzelmeket sem vonatkoztatjuk el, akkor nem csak a szeretet, hanem a harag is szóhoz kell jusson. Ez azonban a korabeli teológiában kevésbé jut érvényre, jóllehet bibliai alapja ennek is bőségesen lenne! A hallgatás oka mindazáltal érthető: a keresztyén teológia Krisztus kereszthalálában összegzi mindazt a büntetést, ami a bűn zsoldja, tehát ami Isten haragjának következménye lenne: a nekünk tulajdonított igazság után lehet ugyan még beszélni Isten haragjáról, de annak következményét semmissé tette számunkra Isten Fiának helyettes elégtétele. – Másik oka is van, hogy nem szeretünk hosszan beszélni Isten haragjáról: a zsidó–keresztyén tradíció meglehetősen egyedülálló abban, hogy Isten alapvető tulajdonságáról beszél, és pedig úgy, hogy Isten lényege az irgalom és a könyörület (az Iszlám nyilván átvette, bár elég gyakran nem alkalmazza ezt a tanítást). Pontosítsunk: az istenség irgalmáról más vallások is tudnak; de nem abban a formában, hogy ez lenne az illető isten alaptulajdonsága, inkább csak egyes esetekben nyilvánul meg így az istenség.³ Ezzel szemben Isten így jelenti ki magát Mózesnek a Sínai-hegyen: „Az ÚR, az ÚR irgalmas és kegyelmes Isten! Türelme hosszú, szeretete és hűsége nagy!” (2Móz

² Legvilágosabban talán lásd J. Moltmann, *Der gekreuzigte Gott. Das Kreuz Christi als Grund und Kritik christlicher Theologie*, München: Chr. Kaiser, 1972 c. könyvét.

³ Már korábban megpróbáltam kimutatni, hogy az Ároni áldás az ókori keleti szófordulatokat alkalmazza Isten kegyelmének kifejezésére: gyakorlatilag ezekből köt szép, költői csokrot. Lásd: Tekintély vagy erőszak? Az ároni áldás és Ketef Hinnóm, in: Karasszon István, *Az ószövetségi teológia történetéhez*, Budapest: KRE/L'Harmattan, 2020, 21–32.

34,6).⁴ A *rahúm* és *hannún* mellett igaz ugyan, hogy Isten ’él *qanná* is – a „féltőn szerető” ugyan finom fordítás, lehetne „féltékeny” is a Tízparancsolat szövegében (2Móz 20,5). Ez utóbbi kijelentés nyilván a radikális monteizmusra utal: Isten igaz tisztelete nem tűri el, hogy más istent, vagy akár csak istenpótlékot imádjunk! Ám ugyanez a parancsolat szól az ezerízíg tartó (=örök) kegyelemről is (2Móz 20,6), tehát a hűtlenség megbüntetése és az irgalom gyakorlása messze nincs egyensúlyban: a *heszed* (fordíthatjuk ezt irgalomnak, szeretetnek, hűségnek is⁵) túlrad!

Világos, hogy a fény csak akkor érzékelhető igazán, ha ott van mögötte az árnyék is! Szólnunk kell Isten haragjáról tehát, s az alábbiak ennek csupán vékony szeletére vállalkoznak. Abban a szerencsés

⁴ A legszebb tanulmány e teológiai kijelentéshez: H. Spieckermann, „Barmherzig und gnädig ist der Herr”, in: uő., *Gottes Liebe zu Israel. Studien zur Theologie des Alten Testaments*, FAT 33, Tübingen: Mohr Siebeck, 2004, 3–19.

⁵ A *heszed* visszaadása modern európai nyelven meglehetősen nehéz: absztrakt fogalomról van szó, ami erősen kötődik a sémi kultúrához. Emberekre történő alkalmazása esetén olyan interperszonális kapcsolatra (s főként: cselekvésekre) kell gondolnunk, amelyek a korrekt viszonyuláson túlmutatnak, s a másik fél javát szolgálják. Ugyanakkor főként az **met* szóval együtt történő használata az ilyen kapcsolat, viszonyulás tartósságára is utal. Gyakorlatilag a fenti fordítási javaslataink nem csupán annyit jelentenek, hogy válogathatunk a stílárisan megfelelő magyar szó között, hanem mindegyiknek együttesen is kifejezésre kellene jutnia.

Istenre alkalmazva az egyik legfontosabb teológiai fogalom a *heszed*. Kifejezi Isten *condescendentiáját*, irgalmas aláhajlását az emberhez, megmentő és megváltó szándékát, tetteit – s örökké tart *heszed*-je (Zsolt 136). Nem csoda, hogy a deuteronomiumi szövetség-teológiában is központi szerepe van e fogalomnak.

Természetesen több tanulmány is foglalkozik a jelentéstani vizsgálattal. Klasszikusnak számít N. Glueck könyve: *Das Wort heszed im alttestamentlichen Sprachgebrauche als menschliche und göttliche gemeinschaftsgemäße Verhaltungsweise*, BZAW 47, Berlin: A. Töpelmann, 1961. Tanárom, H.-J. Stoebe doktori disszertációját foglalta össze a *THAT I*, 600–621. hasábjain (1971). Újabban lásd Kathrine D. Sakenfeld, *The Meaning of Hesed in the Hebrew Bible. A New Enquiry*, HSM 17, Missoula: Scholars Press, 1971. Lexikográfiaiilag tökéletes G. R. Clark, *The Word Hesed in the Hebrew Bible*, JSOTS 157, Sheffield: Academic Press, 1993.

helyzetben vagyunk, hogy van összehasonlítási alapunk korabeli fennmaradt feliratból, így az Ószövetség elképzelését Isten haragjáról tudjuk mivel összehasonlítani – így a kezdetekhez juthatunk vissza. Mésa móábi király ui. nem csak az Ószövetségben szerepel; bibliatudósok körében híres az a felirat, amit még a 19. században találtak meg, s tudtunkra adja, hogy Mésa mennyire büszke volt arra, hogy lerázta magáról Izrael igáját. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a szöveget közli magyarul Hodossy-Takács Előd és Egeresi László Sándor is⁶, így magával a felirattal nem kell foglalkoznunk. Az említett szerzők utalnak arra, hogy mivel maga a bazalt sztélé megsemmisült 1869-ben, így csak egy másolat alapján tudunk dolgozni, amit a francia konzul, S. Clairmont-Ganneau készíttetett, s újabban bizony kételyek merültek fel bizonyos részletek olvasásánál. Az általunk idézett részt azonban mindez nem érinti. A felirat 5. sora szerint:

mlk jszr'l wj'nw 't m'b jmn rbn kj j'np kms b'rch

„(Omri) Izrael királya elnyomta Móábot hosszú ideig, mert Kemós haragudott országára.”

Természetesen érdekes, hogy egy Biblián kívüli irat megerősíti az Ószövetség állítását, miszerint hosszú ideig képes volt Izrael a szomszédos Móáb vazallusi státuszban tartására, de arról is beszámol a Biblia, hogy Kr.e. 800 körül Mésa vezetésével Móáb képes volt visszanyerni önállóságát. Meglepő, hogy a Bibliában oly kevésbé hangsúlyozott Omri neve elő is fordul a feliratban – úgy tűnik, jelentős uralkodó lehetett az északi királyság dinasztia alapító királya, ha az asszír források mellett a korabeli szomszéd is megemlékezik róla! Mindez, amint mondtuk, érdekes; forduljunk azonban Mésa szóhasználata felé: azt az időt, amikor izraeli iga alatt élt Móáb, Mésa úgy adja vissza, hogy Kemós – a móábiak nemzeti istene – *haragudott* a földjére/országára. Kemós haragja tehát abban nyilvánult meg, hogy idegenek kezére adta az országot. A szófordulat tökéletesen tükrözi az ókori

⁶ Hodossy-Takács Előd, *Móáb*, Kréné 9, Budapest: L'Harmattan, 2008, 123 sköv, ill. Egeresi László Sándor, A Mésa-sztélé, in: *Isten háza küszöbén. Tanulmányok a Bibliamúzeum állandó kiállításához*, Budapest: Bibliamúzeum, é.n. (2015), 64 sköv lapjain.

keleti képzetet az istenség és a történelem kapcsán: először is az istenség egy területtel, egy országgal áll kapcsolatban, tehát Móábban Kemós az úr; Edómban éppúgy lehet Kósz. Izraelben azonban más volt a helyzet, hiszen JHWH nem Izrael országának az Istene, hanem Izrael népének! Az ország pedig nem más, mint JHWH ajándéka népe számára, amit még az ősatyáknak ígért meg Isten – a szemléleti különbség szembeötlő.

Mindettől függetlenül Isten haragjáról tud a móábi felirat is. A kép viszonylag egyszerűnek tűnik: az istenség haragja kifejezi a történelem viszontagságait: ha az istenség jóindulatú, az szabadságot, építkezést és jólétet hoz, viszont ha haragszik, az szegénységet és szolgaságot jelent az ország lakosai számára. Hogy közben az ország lakosai hogyan viselkednek, az a feliratban nem jut szóhoz. Itt viszont radikális az eltérés az Ószövetségben található értelmezéshez képest. Az Ószövetség úgy tudja, hogy a történelmi viszontagságok ugyan Isten haragját, sőt büntetését jelentik – mindez azonban összefügg azzal, hogy mennyire volt hűséges Istenhez Izrael királya és népe. A próféták működése úgy áll előttünk a Héber Bibliában, mint óriási figyelmeztetés: még elkerülhető a büntetés, ha Izrael megtér Istenhez!⁷ Talán legszebben ez a Jer 26 fejezetében látható, ahol Jeremiást bűnbánatra hívó igehirdetése miatt meg akarják ölni a „papok és próféták”, de sokan kiállnak mellette az „ország vénei közül”. Mintegy történeti analógiaként utalnak arra, hogy durván száz évvel korábban már Mikeás is hasonló dolgokat hirdetett, de Ezékiás király nem ölette meg őt.⁸ Nem; azért nem, „mert félték az Urat, és esedeztek az Úrhoz. Az Úr pedig megbánta, hogy veszedelemmel fenyegette őket.” (Jer 26,19) Kulcsszavak fordulnak itt elő: *járé* = félni Istent az

⁷ Legszebben talán a Jer 26,3 fogalmazza meg ezt. Lásd itt J. R. Lundbom magyarázatát (*Jeremiah 21–36*, New York et al.: The Anchor Bible, 2004, 287): „Yahweh made it clear that if the people repented of evil, it would be a corresponding change in his plans to do evil”.

⁸ J. C. de Moor kommentálása rövid, de frappáns: aligha képzelhető el, hogy a teljes Mikeás-tekerceset ismerték volna már ekkor az említett vének, inkább az a valószínű, hogy fejből idézték ezt az esetet száz évvel később. Mikeás próféciája ennyire megragadt a hallgatóság emlékezetében! Lásd J. C. de Moor, *Micah*, Leuven/Paris/Bristol: Peeters, 2020, 41.

ember részéről, ill. Isten részéről: *wajjinnáhem* = megbánta, megváltoztatta szándékát.⁹ – Rövid összefoglalásként csak annyit jegyezzünk most meg, hogy a történelem értelmezése az Ószövetségben lényegesen komplexebb, mint Mésa fölíratában: Mésa esetében az istenség haragja (vagy jótetszése) dönti el, hogy az ország sorsa rosszra, vagy jóra fordul. Az ember önmaga jószerivel kiszolgáltatottan várja, hogy hogyan dönt az istenség; egyetlen lehetősége, hogy áldozattal, esetleg könyörgéssel megpróbálja az istenséget jobb belátásra bírni. Ezzel szemben az ószövetségi kép egészen más, hiszen Isten döntése egy kommunikáció, egy interakció összefüggésében áll: ha elhanyaglik Izrael Istentől, úgy Isten haragját és büntetését váltja ki; ám ebben az esetben is fennáll a bűnbánat és az Istenhez fordulás lehetősége. Ez a gondolat legtisztábban a papi történetírásban jelentkezik, hiszen az „örök szövetség” (*b^erít ^cólám*) eleve számol¹⁰ azzal, hogy az ember bűnbe esik, de a megtérés lehetősége mindig fennmarad. A papi író (Kr.e. 5. század) tökéletességre viszi, ami már a deuteronomiumi teológiában (Kr.e. 7. század) jelen volt: Isten irgalma örök!

Ismételten szerencsésnek mondhatjuk magunkat: Móáb önállósága bibliai elbeszélésben is jelentkezik, ami szinte öngától kínálja fel

⁹ A megfogalmazás talán sok tradicionális hívő számára meghökkentő: túl emberinek tűnik, hogy Isten meggondolja magát, ill. megbánja korábbi szándékát. J.-D. Döhling, *Der bewegliche Gott. Eine Untersuchung des Motivs der Reue Gottes in der Hebräischen Bibel*, HBS 61, Freiburg/Basel/Wien: Herder, 2008, 288. lapján azonban nagyon frappánsan fogalmaz (és ebben kapcsolódik Jörg Jeremias korábbi tanulmányához: *Die Reue Gottes. Aspekte alttestamentlicher Gottesvorstellung*, Biblisch-theologische Studien 31, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1997): nem egyszerűen arról van szó, hogy Istent érzelmileg ilyen könnyen meg lehetne változtatni, hanem az egész népnek teljes fordulatot kell vennie, hogy Isten büntetését elfordítsa a néptől.

¹⁰ A kifejezés jelen van az 1Móz 9,16 versében, az özönvíz-történet papi lezáró részében, amikor Isten a szivárvány jelével ígéri, hogy nem pusztítja el többé a földet – jöllehet az előzőekben nyilvánvalóvá vált, hogy az egész föld megromlott, s méltó a büntetésre, pusztulásra. Hangsúlyoznunk kell, hogy a szövetség-teológiájának ezen mozzanata a deuteronomisztikus felfogásnál is radikálisabb nézetet képvisel, hiszen ott a szövetség szintén kegyelmi szövetség, de fennállásának feltétele van: a szövetség törvényeinek megtartása.

magát az összehasonlításra. A különbség feltűnő; nem csak azért, mert az elnyomó és az elnyomott szempontjai nyilván különböznek egymástól, hanem (és elsősorban) azért, mert a 2Kir 3 szövege meglehetősen vitatott és összetett irodalmi elbeszélés, aminek jóval több mondanivalója van annál, mint hogy egyszerűen egy történetet mondjon el.¹¹ A hadjárat leírása eleve többet tartalmaz annál, mint amit elvárnánk a meglévő ismereteink alapján: Jórám, Aháb utóda¹² nem csak megpróbálja visszafoglalni az elszakadt területet Mésától, hanem még szövetezik is, először Jósáfát júdai királyt nyeri meg ügyének, majd pedig ketten együtt Edóm királyával kiegészülve vonulnak Móáb ellen – feltételezhetőleg déli irányból. Hogy eközben a sereg bajba jut, mert a vízhiány fenyegeti a hadjárat sikerét, ismét új információ, de jól elképzelhető az ókori keleti viszonyokat ismerve. Ekkor jelentkezik a prófétai közbeavatkozás: a vízhiánytól Elizeus menti meg az egyesült sereget, vizet támaszt, s a hadjárat folytatódhat, amelynek során Izráel megveri Móábot. Mésa ugyan vereséget szenved, mégis az utolsó pillanatban gyermekáldozattal menti meg önmagát: saját fiát áldozza fel, amitől az izraeliek elborzadnak, s visszafordulnak. Feltűnő viszont, hogy a hadjárat lezárásánál a próféta már nincs jelen...

Arra azonban mégsem gondolhatunk, hogy két történet lenne itt egybedolgozva! Ha valaki ugyanis az Elizeus-motívumra figyel a 2Kir 3 összefüggésében, akkor láthatja, hogy mennyire eltérő képet fest ez a fejezet a prófétáról, mint amit megszoktunk korábbi tevő-

¹¹ Tökéletes a tudományos összegzés R. Gilmour, *Juxtaposition in the Elisha Cycle*, LHB 594, London et al.: Bloomsbury, 2014, 109.lapján: „The shifts between political and prophetic concerns in the story have led scholars to suggest that an originally political story was expanded to incorporate a prophetic legend about Elisha.”

¹² Talán némelyeket zavar, hogy Izrael és Júda együtt lép fel Móáb ellen, amiről Mésa nem is tud. A történészek azt feltételezik, hogy e korban Júda mintegy vazallusa lehetett Izraelnek, s így mindkét szöveg a szerző szemszögéből ítélve helyes lehet. Lásd M. Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, London/Oakville: Equinox, 2005, 113: „In this outline of regional hegemony, while Israel could aspire a prominent role, it is clear that the tiny kingdom of Judah was nothing but a sort of Israelite vassal.”

kenysége során. A 2Kir 3,15 szerint a prófétának itt egy zenészre van szüksége ahhoz, hogy révületbe jusson, s ekkor kap kijelentést Istentől.¹³ Kétségkívül ismert jelenség ez az ókori keleten, csak Elizeus csodáit nem ilyen körülmények között tette egyebütt: a legrégebb prófétai legendák azt mutatják róla, hogy mindig valamilyen szükséghelyzetben nyújtott segítséget, azaz hogy közvetítette Isten segítő szándékát. A 2Kir 3,14-ben Elizeus Jósáfát személyére nézve vállalkozik a kért közbenjárásra, ami szintén meglepő, hiszen Elizeus nem déli próféta volt: miért jobb Jósáfát Jórámnál? Talán a déli hagyományozás kezét láthatjuk ebben a mozzanatban. A legerősebb érv viszont: Elizeust onnan ismerik, hogy „Illés kezére szokott vizet önteni” (2Kir 3,11). Magyarul: Elizeust azért hívják meg, mert Illés utóda – s tudjuk, hogy a két próféta kronológiai rendbe állítása nem a legrégebbi mozzanata a róluk szóló elbeszéléseknek, hanem csak szekunder módon hozták kapcsolatba őket oly módon, hogy Elizeust Illés tanítványának–utódjának mutatták be. S valóban: az a csoda, amit itt végrehajt, nagyban hasonlít a Karmel-hegyi istenítéltre, hiszen a szárazság közepette vizet fakaszt. Nem két önálló elbeszélés csúsztott hát egybe, hanem a prófétai elbeszélés maga is redakcionális.¹⁴

¹³ K. Bodner úgy magyarázza ezt a mozzanatot, hogy szerinte az elbeszélés egyrészt közelíteni akarta egymáshoz a két különböző prófétát: Illést és Elizeust, ugyanakkor azonban Elizeus önállóságát is hangsúlyozni kívánta. Elizeus nem egyszerűen Illés epigonja! Utal arra, hogy a zene és a prófétai révület másutt is szerepet játszik (pl. Saul esetében), de itt talán inkább retrográd mozzanat. Lásd: *Elisha's Profile in the Book of Kings*, Oxford: OUP, 2013, 64 sköv lapjait.

¹⁴ A kutatók egyértelmű jelét látják az Illés–Elizeus ciklusok egymáshoz közelítésének abban is, hogy Elizeus is izraeli (sőt nem csak izraeli) királyokkal áll kapcsolatban. Míg Illés egészen nyilvánvalóan kritizálta a király valláspolitikáját, s ezért főként Ahábbal, ill. Jezábellel került összetűzésbe, addig ez igen valószínűtlen az eredeti Elizeus-legendák kapcsán. Elizeus nyilván egy próféta-csoport élén állt, annak vezetője volt – szemben a magányos, és talán vándorló Illéssel –, s bár nem zárható ki, hogy a királlyal is találkozhatott, mégis nem ez volt rá a jellemző. Sokkal jellemzőbb pl. a 2Kir 2,23–24 meglehetősen sokkoló legendája: a csúfolódó fiatalok bűnhődése. Ebből az derül ki, hogy a prófétai csoport nem tartozott a kor társadalmának tiszteletet parancsoló rétegéhez: a fiatal fiúk büntetése úgy érthető, hogy a szegény, de szent emberek kicsúfolása nemtelen dolog, s az Isten büntetését vonja maga után.

Az így előállt kép mindenesetre zavarba ejtő. A 2Kir 3 diachron olvasása ugyanis azt az értelmet teszi lehetővé (sőt azt sugallja), hogy Mésa ugyan először vereséget szenved a három király koalíciójától, és reménytelen helyzetbe kerül. A reménytelen helyzetben azonban a végső megoldáshoz folyamodik: az emberáldozathoz, s fel is áldozza elsőszülöttét (*b^ekór*). Ez azonban annyira megdöbbeníti az ostromlót, hogy fel is hagynak a további támadással, s így Móáb és Mésa megmenekül; röviden: az a látszat keletkezik, hogy a móábi pogány áldozat sikeres volt, s a móábi király elérte, amit akart! Hangsúlyozzuk itt: erről Mésa felirata mit sem tud: ezt az izraeli forrás mondja számunkra. Jelen összefüggésünkben nyilván az a legérdekesebb, hogy éppen ezen a ponton hangzik el a számunkra érdekes szó: *waj^hí qecef gádól^c al-jiszrá^cél*, szó szerinti fordításban „nagy harag lett Izrael ellen” (2Kir 3,27). Ámde ez aligha érthető így egymagában: ki haragudott meg, és miért? Nem véletlen, ha a protestáns új fordítás megpróbál értelmezni: „nagy felháborodás támadt Izraelben”, ti. az emberáldozat miatt, és ezért hagyták ott Móábot. Ez az értelmezés azt feltételezi, hogy Izrael haragudott meg Móábra, vagy legalábbis az emberáldozatot bemutató Mésára; ez esetben persze az lenne a logikus, ha befejezik az ostromot, s a bűnöst megbüntetik! Azonban a *qecef az^c al* előljárással valószínűtlenné teszi, hogy Izrael haragját akarná mondani a szöveg, bárki (király vagy ország) ellen, inkább valakinek a haragját Izrael ellen. Némelyek még azt is feltételezik, hogy esetleg Kemós (a móábi istenség) haragját említené a szöveg; ez igen valószínűtlen, hiszen Kemós az egész fejezetben nem fordul elő. Sem a nyelvtan, sem a szótár nem igazán segít az értelem megtalálásában!

Ilyenkor keresünk máshol olyan pontot, ahol meg lehet kapaszkodni az értelem megtalálásában, s itt úgy tűnik, fenti irodalomkritikai megjegyzéseink segítenek. Arra kell emlékeztetnünk, hogy a hadi tudósítás és a prófétai elbeszélés csak szekunder módon lett egybekapcsolva, s talán akkor találhatjuk meg a szerző által szándékolt értelmet, ha eltekintünk Elizeus történetétől a 2Kir 3 egységében. Mit akar mondani itt Elizeus története? Nyilván azt, hogy egy hadjárat során a három király valamilyen bajba került, a prófétát hívták, aki először ugyan az északi királyok elleni kifogásának hangot ad, mégis

enged a kérésnek. Nem csak vizet fakaszt, hanem kifejezetten elhangzik szájából az ún. „átadási formula”, tehát hogy Isten a három király kezébe adja Móábot. S éppen az életet mentő víz az, ami Móábot félrevezeti: az „Edóm” felől jövő víz (jegyezzük meg: *’edóm* anynyit tesz, hogy vörös) piros színét vérnek tartják a móábiak, s azt gondolják, a már megvert ellenséget kizsákmányolhatják. Az izraeliek ezért tudták legyőzni a móábiakat. Jegyezzük meg: a prófétai elbeszélés csak *izraeli* közös hadjáratról tud, Edóm csak a vörös víz révén kerül az elbeszélésbe. Egy bizonyos: a prófétai beavatkozás *sikeres*, hiszen Móábot megverik.

Ha azonban eltekintünk a prófétai elbeszéléstől, akkor más a helyzet: a fejezet elejére kell visszautalnunk, ahol Jórám kiértékelését olvashatjuk.¹⁵ Ugyan valamivel jobb uralkodónak tekinti őt a Biblia, mint Ahábot, de alapjában véve mégis rossz a megítélése, hiszen „Jerroboám bűnéhez”, a hamis istenek tiszteléséhez ragaszkodott, s bűnbe vitte Izraelt. A büntetés már Aháb korában bekövetkezett: ez konkrét politikai formát öltött, amikor Móáb elszakadt Izraeltől. Jórám most ezt akarja visszamenőlegessé tenni a Jósáfáttal együtt tervezett hadjárat révén. A 2Király 3,8–10 intermezzója, úgy tűnik, átvezetés az Elizeus-történethez, de utána rögtön olvashatjuk magát a csatát, amin úgy látszik, hogy az izraeliek az erősebbek, mégis valamilyen transzcendens erő beavatkozása megfordítja a hadi szerencsét. Ebben Mésa emberáldozata érthető mozzanat, de mi lehet az a harag, ami Izrael ellen fordul? – Nos, az összefüggés egyértelművé teszi, hogy ez csak JHWH haragja lehet: annak ellenére, hogy sikeres

¹⁵ Itt azért meg kell jegyeznünk, hogy a 2Király 3,1 is csatlakozik, és függ a 2Király 1,1-től. Ez óvatosságra int bennünket a hadjárat elbeszélésének datálásában is: felmerül a gyanú, hogy ez se korai keltezésű. Abban viszont bizonynyal igaza van R. Sauerwein vizsgálatának, hogy a 2Király 3,9a („Elment tehát Izrael királya, Júda királya és Edóm királya”) szépen csatlakozik a 2Király 3,20 verséhez („Történt másnap reggel, az ételáldozat idején, hogy egyszerre csak víz áradt Edóm felől...”) – ezzel a vízhiány okozta veszély, amit a próféta hárít el, teljesen kimaradna, de semmilyen törést nem okozna az elbeszélésben. – Lásd R. Sauerwein, *Elischa. Eine redaktions- und religionsgeschichtliche Studie*, BZAW 465, Berlin/Boston: De Gruyter, 2014, 41.

lehetne a hadjárat, a rossz uralkodóra „haragszik” Isten¹⁶, s ezért vissza kell fordulnia! A király negatív megítélése érvényre jut hadjárata sikertelenségében is. Ezt az összefüggést kendőzte el a redakció, az Elizeus-történet beiktatása a szövegbe.

Tanulmányunknak ezzel elérkeztünk a céljához. Mésa móábi király felirata, valamint a 2Kir 3 ugyanarról az eseményről számol be, legalábbis részben: Móáb Izraeltől történt elszakadásáról. Világos, hogy két teljesen különböző szempont szerint történik mindez: ami Móáb számára öröm és felszabadulás, az Izrael számára veszteség. Számunkra viszont az volt az érdekes, hogy mindkét szöveg beszél az istenség haragjáról¹⁷ – de mennyire másként! Mésa számára az izraeli iga azt jelentette, hogy Kemós (Móáb istene¹⁸) haragszik az országa-

¹⁶ S. L. McKenzie, *1 Könige 16 – 2 Könige 16*, Stuttgart: Kohlhammer, 2021, 309. lap összegzi, hogy milyen magyarázatok voltak eddig Isten haragjára. Némelyek Kemós isten haragját föltételezik, másik JHWH haragját az emberáldozat miatt, s ismét mások valamilyen numinózus erőt látnak a harag okaként. McKenzie hangsúlyozza, hogy a diachron olvasat valóban szinte értelmezhetetlenül nehéz, de ha valaki a szöveg keletkezésére figyel, akkor világos értelemhez juthat – és ez csak azt jelentheti, hogy JHWH haragudott Izraelre, ill. Izrael királyára. A 310. lapon a kommentátor így ír: „Ein großer Zorn göttlichen Ursprungs verhinderte, dass es (=Israel) Kir-Heres eroberte und zwang es zur Rückkehr, weshalb Moab nicht mehr unter dem Joch Israels stand. Moabs erfolgreicher Aufstand war wohl ein Glücksfall – ein unerklärlicher ‘Akt höherer Gewalt’, durch den Israel ein Verlust beschert wurde, dessen es sich nicht schämen musste, und durch den Moab die Unabhängigkeit geschenkt wurde, die es nicht verdient hatte.”

¹⁷ Héberül több szó is van a haragra az *’af* (*’ána*f gyökér), a *qecēf*, *hémá*, *hárá*, *’ebrá* szavak azonban szinonimák, s inkább stiláris, mint jelentésbeli különbség van közöttük. Lásd G. Sauer szócikkét az E. Jenni/C. Westermann által kiadott *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, München/Zürich: Chr. Kaiser/TVZ, 1976, II. kötetében a *qecēf*-ről: 663-66.

¹⁸ Mésa sztéléje egyértelművé teszi, hogy Kemós Móáb nemzeti istene volt, ugyanakkor azonban ez az istennév egyáltalán nem ismeretlen az ókori Keleten. Bizonyos Karkemis város nevében ez az istennév szerepel, de Eblában és Ugaritban is ismert volt Kemós isten. Mésa apjának neve is tartalmazta az istenség nevét: Kemósjat. A név etimológiája vitatott, de talán a *kms/kns* ige D-törzsben (piélben), ami egy istenség előtti kultikus meghajlást jelent, valószínű. Az említett 2Kir 3 mellett nyilvánvalóan a Jer 48,7 is ezt az istenséget említi, az asszír hangzású *k’mis* formában. Vö. H.-P. Müller „Chemosh” címszavát a K. van der Toorn/B. Becking/P. W. van der Horst által szerkesztett *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, Leiden/New York/Köln: Brill, 1995, 356-362. hasábjain.

ra; jól értsük: nem a népre, nem a királyra, hanem az országra! A felirat számára tehát az ország sorsa nem más, mint az istenség érzésének lenyomata. Ezzel szemben a 2Kir 3 nem JHWH és az ország kapcsolatáról, hanem kifejezetten a király és Izrael Istene kapcsolatáról beszél. A történelem nem Isten érzelmeit tükrözik, hanem azt, hogy a király (másutt a nép) mennyire hűséges Istenhez, avagy elhanyagolt az igaz Isten tiszteletétől. Ha az Isten iránti engedetlenségről van szó – így a 2Kir 3 –, akkor még a sikeres hadjárat esetén se könyvelhet el magának nyereséget Izrael: bár legyőzik Móábot, Móáb mégis önálló lesz! Az „Isten haragja” fogalom tehát nem a sors fintora Izrael számára, hanem kifejezetten erkölcsi és vallásos fogalom, s ennyiben radikálisan eltér Mésa szteléjének a szóhasználatától. A 2Kir 3 szóhasználatát tehát nem azonos a móábi felirattal; viszont hasonlóságot mutat más bibliai helyekkel, amelyek közül talán a Bírák könyvének ún. deuteronomisztikus kereteit kell kiemelnünk. A Bír 2,14; 2,20; 3,8; 10,7 ritmikus ismétlődéssel említi: *wajjiħar af-jhwh* = föllángolt az Úr haragja. Természetesen nem ok nélkül, hiszen ez mindig akkor történik meg, amikor Izrael elpártol az egyetlen, igaz Úrtól, s más isteneket tisztel! Nem az önkényes istenség, hanem a bűnt gyűlölő, de még a bűnös embert is szerető Isten képe rajzolódik ki előttünk, ha a Bírák könyvének teológiai tartalmát vizsgáljuk. Isten haragja nem a fátum kifejezője, hanem kifejezette erkölcsi kategória, amit az emberi bűn kapcsán ma is hangsúlyozhatunk – sőt az antropomorf megfogalmazás ódiumát is vállalhatjuk, amennyiben a teljes teológiai képet vázoljuk fel.

Keresztyén magyarázatban aligha tekinthetünk el attól, hogy az Újszövetség az erkölcsi értelem meghagyása mellett erősen átértelmezi Isten haragjának fogalmát, és pedig üdvtörténeti alapon: az egész bűnös világ ugyan Isten haragjának (a végső pusztulásnak) van kitéve, de Krisztus megváltása által a megmenekvés mindenki számára lehetséges. Legerősebben a páli teológia mutatja ezt: akiket Krisztus megigazított, megmenekülnek a végső haragtól (Róm 5,9).

M. Wolter kommentárja¹⁹ jól mutatja, hogy ez a megfogalmazás milyen mélyen gyökerezik a páli teológiában, s utal mind a Róm 1,18, valamint az 1Thessz 1,10 versekre is. A Krisztus-esemény ugyan nem érvényteleníti az erkölcsi szabályokat, s nem másik etikát hirdet meg, mégis fölülírja az ember történetét Istennel, amelyben a végső szó semmiként sem az ítélet, hanem a kegyelem.²⁰

¹⁹ M. Wolter, *Der Brief an die Römer*, Teilband 1: Röm 1–8, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlagsgesellschaft, 2014, 333: „Auch hier umschreibt er (=Paulus) mit *orgē* in metonymischer Weise das endzeitliche Vernichtungsgericht, mit dem Gott alles ihm Widerstrebende ausschalten wird.” „Paulus nimmt die christliche Gegenwart also erst von der Vergangenheit her in den Blick (V. 8b), und dann blickt er vom ‘Jetzt’ aus in die Zukunft (V. 9b).”

²⁰ Bár írásunk szándéka nem rendszeres teológiába illő, jegyezzük meg, hogy Kálvin az *Institúció* III. kötetének 4. fejezetében beszél Isten haragjáról. Ő azonban Isten nevelő szándékát látja Isten büntetésében, s a *iudicium castigationis* számos példáját hozza fel az Ószövetségből, így Ninive megmenekvését a Jónás könyvében, vagy Ezékiás bűnbánatát.

Some insights into the education of Hungarian pastor's wives in the 16th-17th centuries*¹

Marianna Bátoriné Misák²

Beérkezett/Received: 2025.02.21.

Lektorálva/Reviewed: 2025.03.18. / 2025.04.02.

Elfogadva/Accepted: 2025.04.15.

DOI: 10.36007/teofor2025.1.018-039

Zusammenfassung: Die Schwierigkeit bei der Recherche zu diesem Thema lag in der Knappheit der Quellen. Selbst diejenigen, die verfügbar waren, lieferten nur sehr wenige Informationen. Unser Ziel war es, einen Einblick in die Alphabetisierung der Ehefrauen von Geistlichen im 16. und 17. Lange Zeit war die Möglichkeit, sich zu bilden, ein Privileg der Oberschicht. Im Gegensatz dazu ist bekannt, dass viele adlige Frauen und Herren im 16. Jahrhundert nicht schreiben konnten. Bis zum 17. Jahrhundert war dieses Defizit in den meisten Adelsfamilien aufgeholt, und auch das Bürgertum hatte bis dahin erhebliche Anstrengungen unternommen, um in Sachen Alphabetisierung aufzuholen, was in ihrem Fall auch die Fähigkeit zum Lesen und Schreiben einschloss. Die Töchter der unteren Gesellschaftsschichten bereiteten sich vor allem im Elternhaus, meist an der Seite ihrer Mütter, darauf vor, gute Ehefrauen, Hausfrauen und Mütter zu sein.

¹ *Produced with the support of the Újszászy Kálmán Reformed Heritage Research Institute.

The study has been published in Hungarian in an extended version in *Studia Universitatis Babes-Bolyai, Teológia Reformata Transylvanica*, 6/22. 2021, 227-253 p.

² Bátoriné Misák Marianna, Sárospataki Református Hittudományi Egyetem Rendszeres Teológiai és Egyháztörténeti Intézete; mismarianna@freemail.hu

Aufgrund der spärlichen Quellenlage konnten wir in den meisten Fällen nur den Namen der Frau des Predigers herausfinden. Glücklicherweise konnten wir in den Fällen, in denen wir in der Lage waren, die Abstammung, den sozialen Status und den Beruf der Eltern herauszufinden, auch feststellen, ob die Auserwählte eine Jungfer oder eine Witwe war. Die Herkunft, der soziale Status und der Beruf der Eltern lieferten einige Anhaltspunkte für unsere Diskussion über das Thema. In mehreren Fällen lieferten die Quellen eindeutige Informationen über die Ausbildung der Ehefrau, während wir uns in anderen Fällen nur auf Rückschlüsse verlassen konnten. In den Fällen, in denen uns Informationen zu unserem Thema fehlten, können wir jedoch sagen, dass es sich mit wenigen Ausnahmen um gebildete Frauen handelte, wenn auch nicht um gebildete.

Dies gilt umso mehr, als im 16. und 17. Jahrhundert bei der Wahl eines protestantischen Pfarrers nicht die Bildung seiner künftigen Frau im Vordergrund stand, sondern Weisheit, Lebenserfahrung, Frömmigkeit und die Tugenden einer Hausfrau, Mutter und guten Ehefrau. Und wenn all dies durch andere Kenntnisse ergänzt wurde, war das nicht nur für den Ehemann, sondern auch für die Kinder und ihre Umgebung ein Mehrwert.

Konzepte: Frauenerziehung, Ehe, Bildung, 16. bis 17. Jahrhundert, Protestantismus

Research on female education has attracted a lot of interest in recent years. As a result, several books and studies have been published, indicating how little attention has been paid to this area in the history of education for a long time. At the same time, the details that have already been uncovered are adding to our knowledge and giving us an even broader insight into the history and world of female education.

In my lecture, I use the results of previous research to investigate the social situation of pastor's wives, in the context of the times, and the resulting of their educational opportunities and literacy. There is little data on the marriages of Protestant pastors 16th and 17th centuries. Even less is known about the wives they chose. The difficulty of the research is that in most cases the sources have preserved little information other than the names of the wives.

First of all it is important that pastors in the 16th and 17th centuries didn't seek a high level of school literacy in their wives. Zsófia V. László begins her study, titled *Female Education and Book Literacy in the 17th-18th Centuries*,³ with a question posed by several pastors: *Who can find a wise woman?* It is true that these pastors lived in the 18th century, but their notion of wisdom is based on the conceptualization of earlier centuries. It was certainly not only sought by pastors in the 18th century but also in earlier ones. Besides wisdom of life, it was important that the chosen woman should be a good wife, a good housewife, and a good mother. She should support her husband in his activities, be an example of piety, and be an example in the congregation.

In the 16th and 17th centuries, education wasn't the privilege of all social classes in Hungary. At the beginning of his study *Women's Literacy in 16th-Century Hungary*,⁴ András Szabó states in relation to the upper social strata that literacy had reached the upper classes in Hungary by the 16th century, and by the middle of the century the vast majority of men of high rank could read and write well. The word 'vast majority' here refers to the fact that even among the nobility in the 16th century there were many men who couldn't read and write. István György Tóth, in his work *Since you yourself cannot write...*,⁵ declares that in this century, although most aristocratic men already knew how to write, there was still a mass illiteracy among the

³ V. László Zs.: *Nőoktatás és könyves műveltség a 17-18. században*. 2014., 95-125. p.

⁴ Szabó A.: *Női művelődés a 16. századi Magyarországon*. 2014. id. 2024.05.14.

⁵ Tóth I. Gy.: *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. 1996., 118. p.

nobility. The explanation for this is that the seal was the main means of authenticating various documents. The modern idea that the signature was important alongside the seal was slow to spread among the nobility. On the other hand, nobles in the 16th and 17th centuries were more skilled in the use of the sword than the pen.⁶

The fact that a man was unable to write obviously didn't mean he was uneducated. At the same time, the question arises: if this was the case with men, how important was female education and literacy during the period? From antiquity onwards, girls from the upper strata of society had several opportunities to become literate, almost all of which were closed for girls from the lower strata.⁷ In the subject of female education and literacy, István György Tóth makes some important observations as well. Among other things, he notes that in the 16th century almost all men of high rank were able to write, meanwhile for women it was still a serious problem.

In opposition to the Middle Ages, illiteracy wasn't taken for granted among the women of the upper strata, and they were increasingly expected to be able to write.⁸ And although literacy wasn't yet taken for granted as well, its absence was excused by most of them. But there were exceptions. In the first half of the 16th century, Benedek Komjáti, at the request of Katalin Frangepán, wife of Gábor Perényi, translated the letters of Apostle Paul to Hungarian in 1532, which was published in Krakow in 1533.

We can find out several things from the dedication of the work. On the one hand, we know that he translated the work at the request of Katalin. On the other hand, we found out that she could read and write, which is why she needed the translation and was interested in the explanations and commentaries of the biblical text.

Another example is Orsolya Kanizsai, the wife of the aristocrat Tamás Nádasdy. According to the practice of the time, the noble

⁶ Ead.

⁷ For more information see Misák M.: „Minden iskolába járó leány gyermektül...” Református nőnevelés a 16-19. századi Felső-Magyarországon. 2019., 22-28, 45-57. p.

⁸ Tóth I. Gy., 1996. 139. p.

ladies, as well as their husbands, mostly dictated their letters to scribes, but the personal ones were written by their own hand. From the letters, it is clear which ones were written by noble ladies and which ones were dictated to the scribes. In most cases, we can deduce from the handwriting. Orsolya Kanizsai wrote most of her letters to her husband herself, but it often happened that she was ill and found it difficult to write. Another time she was in a hurry, and as writing wasn't only hard work but slow as well, she dictated to the scribes.⁹

This suggests that, although they had acquired the knowledge of reading and writing, they practiced reading much more often than writing. Therefore, their lack of skill and practice was initially reflected not in their wording, but in the quality and quantity of their writing. The fact that some families educated their daughters did not mean that other families didn't. It merely meant that they put more emphasize to reading, and didn't consider writing to be important. István György Tóth mentions a letter which shows that in Croatia, for example, it wasn't even common to teach girls to read.

Widow Andrásné Tarnóczy Borbála Kerhen wrote a letter dated 18th of August in 1556 in reply to Tamás Nádasdy, in which she excuses herself by saying that in Croatia, where she grew up, it wasn't customary to teach girls to read and write. Mrs. Tarnóczy certainly had a problem not with writing in Hungarian, but with the art of writing in general, even though her husband was a literate man. Mrs. Tarnóczy's explanations were intended to make Tamás Nádasdy to understand that she came from a good family and that if literacy had been a social expectation, she would certainly have been taught by her parents.¹⁰

In the 16th and 17th centuries, compulsory education, or popular education, was unknown anywhere in Europe, including Hungary. Although schools were still mostly for boys, monasteries, court schools, and private tutors introduced the girls of the upper classes to the most important sciences. Neither the Middle Ages nor the early modern period have known the kind of elementary education that is

⁹ Tóth I. Gy., 1996. 140. p.

¹⁰ Ead. 139. p.

in operation today. At that time, school attendance was an option, not a universal expectation for all, even if education was intended to reach as many children as possible.¹¹ The education of people's children consisted almost exclusively of religious instruction.¹² It wasn't until the end of the second half of the 16th century that 'education' reached girls and women from the lower social strata. Even then, however, most of them weren't introduced to literacy but were taught religious knowledge orally. Yet they tried to reach everyone in this respect. If we can speak of popular education in this period, we can do it only in this sense. Basic religious knowledge provided a specific kind of education but also conveyed the moral standards of the time. However, it wasn't the schoolteacher's job to pass on this knowledge, but the pastor's. Education took place within the church.¹³

András Szabó writes in his earlier mentioned study,¹⁴ that with the spread of the Reformation, education became more and more common, and reached the bourgeoisie as well.¹⁵ As an example, he mentions the school set up by Johannes Honterus in Brasov in the 1540s, where girls were taught to read and write, sing, and study catechism. Then he notes by comparison, that the rest of the Kingdom of Hungary is about a hundred years behind.¹⁶ In the 17th century, however, the education of girls took a new turn in Hungary. The education of girls of upper strata also changed throughout Europe. Court life demanded new literacy, created new responsibilities, and the print revolution created new readers.¹⁷ At the same time, there was a growing emphasis on the education of the girls and women of the lower classes. Teachers, preachers, pastors, and noble ladies took up the case of female educating from this strata.

¹¹ Dienes D.: *Mínthogy immár schola mestert tartanak... református iskolák Felső-Magyarországon 1596-1672.* 2000. 21-22. p.

¹² Mészáros I.: *Népoktatásunk 1553-1777 között.* 1972. 28-31. p.; Bavinck, H.: *A keresztyén pedagógia alapelve.* 1923. 94. p.

¹³ Dienes D., 2000. 22. p.

¹⁴ Szabó A., 2014. 71-78. p.

¹⁵ Ead. 72. p.

¹⁶ Ead.

¹⁷ Ead.

Among the noblewomen of the 16th century, Péter Bornemisza recorded that Borbála Somi, the wife of László Bánffy, not only read the Bible every day but also taught the noble girls and servant girls in her court.¹⁸ We know that Mrs. Kata Várday also maintained a „school” in her court. From the next century, Zsuzsanna Lorántffy’s name should be mentioned for the same reason. In addition to her similar activities, she asked her court priest Pál Medgyesi to prepare a spiritual reading book for her servants.¹⁹ She did much for the education of girls not only at her court but also on her princely estates.²⁰

The beginnings and operation of girls’ education are best traced through church visitation records.²¹ In these we find records, broken down by congregation, of how pastors carried out the work of educating girls. In the 17th century, thanks to the Puritan pastors, this activity boomed. The Puritans went from house to house teaching women and girls the alphabet.²² Through their activities, they focused on the formation and development of personal piety, based on the reading of the Bible. By teaching women the alphabet, they promoted individual Bible reading. This definitely didn’t mean the mass literacy of women from the poorer classes. However, reading was no longer a privilege of the upper classes, even if few of them had acquired this skill. This is why reading in small or large communities was of great importance in our time. Although very rudimentary, this practice could be called teaching, because the information acquired by hearing meant already knowledge.

In the 17th century, opinions were divided even on the establishment of girls’ schools in the Hungarian areas of the country. While Albert Szenci Molnár considered it important,²³ Péter Pázmány only

¹⁸ Bornemisza P.: Egykötetes prédikációskönyv. 1584, 1980. 1144. p.

¹⁹ Medgyesi P.: Lelki Ábécé, [1940].

²⁰ Tamás E. (szerk.): Lorántffy Zsuzsanna album. 2000. 59. p.

²¹ For more information see Misák M., 2019. 65-67, 76-79, 166-193. p.

²² Makkai L.: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. 1952. 95. p.

²³ Szenci Molnár A.: Imádságos könyveczke, mellyben szép háláadásoc és áhítatos könyörgésoc vadnac: kinec-kinec akarmelley renden, mindenemű állapattyában és szükségében, naponkint elmondásra hasznosoc és alkalmasoc. 1621. 5. p.

recommended home education.²⁴ For a long time, there were still differing opinions about the education of women, which was obvious to contemporaries. It is no coincidence that after Albert Szenci Molnár expresses his wish for the establishment of girls' schools in Hungary in the preface to his *Prayer Book*, he is aware that not everyone agrees with him. That is why he later remarks that „... literacy is harmful to the female animal.”²⁵

Despite the different opinions, the bourgeoisie is also beginning to catch up in the field of education. However, we must distinguish between Hungarian-speaking and German-speaking bourgeois women and girls living in Hungary. István Monok, in his study titled *The female book-owner, the female reader in the 16th and 17th Centuries*,²⁶ describes women who acquired books through some means, such as inheritance. Examining the sources, he agrees, first of all, that there are no records of books by girls and women who lived as serfs or servants in the period. Those whose names appeared among the book-owners were almost exclusively German bourgeois women and Hungarian noblewomen.²⁷

According to András Szabó, it is no coincidence that among the Transylvanian Saxons, we find a large number of books in the estates of women.²⁸ Both Monok and Szabó mentions several examples, including the widows of preachers. We don't read similar records of Hungarian-speaking preachers or their widows, but we do read that they enthusiastically spread the knowledge of reading and writing among the daughters and sisters in their families and their environment. In other words, if they didn't leave books to their wives or daughters – or perhaps there are no sources – they contributed to the development of women's education and literacy by teaching them to read and write.²⁹

²⁴ Tarnóc M. (vál.): Pázmány Péter prédikációi. 1987. 345. p.

²⁵ Szenci Molnár A., 1621. 5. p.

²⁶ Monok I.: A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16-17. században. 2014. 79-94. p.

²⁷ Monok I., 2014. 80. p.

²⁸ Szabó A., 2014. 72. p.

²⁹ Ead.

Based on the above mentioned, the starting point in the study of the literacy of pastors' wives could be social affiliation. However, this doesn't necessarily provide a clear picture. After all, if I start from there, I don't always get real information. We know that the pastors in Hungary tried to follow the customs of marriage and choice of wife of the people and congregations of the region, the district, in which they served. Remarriage was common,³⁰ sometimes several times, most often remarrying widows. What is more, in many cases they married the widow of a fellow pastor. The large age difference between pastors and their chosen wives was equally common. The reasons behind remarriages were practical, such as inheriting wealth, bringing up children, conservation of the social status, organizing daily life, and keeping one's spiritual balance. Even more important was the need to provide orphaned, motherless children with a new and caring mother.

Among those mentioned in András Szabó's study, the widow of the pastor of Segesvár, who inherited her husband's library,³¹ is of interest to us. It is a Saxon example, and the books were in Latin. The information is nevertheless relevant. For, although I don't assume that the widow could read Latin, I do assume that she could read. Gáspár Heltai's wife is known not only to have been able to read and write but also to have become a printer and publisher.³² It's not known whether she absorbed the basics of education from childhood or as an adult, but she was a highly educated and clever woman.

Péter Bornemisza is recorded as having married several times. According to István Nemeskürty, he had four wives. The first, whose name is unknown, he probably married during his student years in Vienna. The second was Erzsébet Gyótay, the third – also unknown – he was married to for a very short time, perhaps only a year. This third wife must have been his wife around 1575, as in Volume III. of the *Postillas* he writes of the deaths of several of his wives. In addition to Erzsébet Gyótay, he mentions the daughter of Poltári Soós but doesn't mention which wife she has had.³³

³⁰ Erdélyi G.: „Nem leszen mostoha anya...” Érzelmi gyakorlatok egy 17. századi református lelkész mostohacsaládjában. 2018. id. 2024.05.14.

³¹ Szabó A., 2014. 72. p.

³² Ead. 75. p.

³³ Nemeskürty I.: Bornemisza Péter származása. 1958. 503. p.

It is interesting that Nemeskürty knows Erzsébet Gyótay as the second wife, while András Szabó knows her as the fourth.³⁴ Similarly, János Major speaks of her as the fourth wife in his study titled *The buried Bornemisza datas*,³⁵ and also József Fitz in his study titled *The History of Hungarian Printing, Publishing and Book Trade*.³⁶ Since most researchers also mention that this wife survived the preacher, it is unlikely that Nemeskürty's statement is correct. János Major also knows that before Bornemisza married her, she was a widow, because her husband Helmeczy died.³⁷ At the beginning of his study, Nemeskürty makes a fictional interview with Bornemisza about Erzsébet Gyótay.³⁸ We can learn from it that Erzsébet Gyótai could read. We also learn that she taught not only her own family members but also others much older than herself. And since she loved to listen to and read the Bible, she was certainly deeply religious. We also learn that Erzsébet Gyótay's two letters have preserved, which proves that she wasn't only able to read but also to write.³⁹ Opinions also differ about Erzsébet Gyótay's relationship to Pál Máriássy, the vice councillor county of Szepes. While Nemeskürty can't find family relationships,⁴⁰ János Major⁴¹ and József Fitz⁴² both know Pál Máriássy as Bornemisza's brother-in-law. This fact suggests the origin and affiliation of Erzsébet Gyótay.

³⁴ Szabó A., 2014. 72. p.

³⁵ Major J.: Eltemetett Bornemisza adatok. 1965. 467. p.

³⁶ Fitz J.: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története, 2., 138. p. id. 2024.05.14.

³⁷ Major J., 1965. 467. p.

³⁸ Ead. 466. p.

³⁹ Ead. 467. p.

⁴⁰ Nemeskürty I., 1958. 4kk.

⁴¹ Major J., 1965. 467. p.

⁴² Fitz J., 138. p.

Among our Hungarian reformers, István Szegedi Kis⁴³ is mentioned as the Hungarian reformer who married the most. He married for the first time during his service in Cegléd in 1548. He occupied the post of Temesvár together with Orsolya. In 1552 he moved to Békés only with his daughter, as his wife died in Mezőtúr. He remarried in 1553, marrying the widow of Pastor János Bereményi,⁴⁴ Erzsébet, in Tolna. Erzsébet proved to be a helper who was equal to her husband in both her love for him and her duties as a housewife. She helped her reformer husband in all his activities. When she died in 1570, the Reformer suffered a great loss, but he remarried within a short time, at the age of 65. His third wife was Orsolya, widow of Jakab Botach, a citizen of Ráckeve. The decision to remarry was motivated by the orphaned children left by Elisabeth. Because of Szegedi's death, this marriage didn't last long.⁴⁵

Thanks to the autobiography of István Miskolci Csulyak, we have more data on his wives. We know them by name, their origin, and their social status. However, there is little data on what kind of education these women had, or whether they were educated at all. First of all we mention his student years in Debrecen. Between 1591 and 1594, he taught the daughter of his landlord, Balázs Szabó, to

⁴³ Thanks to Máté Skaricza, his biography is now well known. He was born in Szeged in 1505. He represented Zwingli's tendency among the Helvetic reformers. He studied at the Universities of Vienna, Cracow and Wittenberg, the latter with a doctorate in 1543. He returned home in 1544. He spent most of his life in exile, working mainly as a rector and preacher in Turkish occupied territories (Csanádon, Gyula, Cegléd, Temesvár, Mezőtúr). In 1552 he was ordained pastor in Tolna by Mihály Staraeus. From 1554 he was a priest in Lasov and in the same year he became superintendent of the new diocese of Baranya. From 1558 he was a preacher in Kalmansk. Between 1561-1563 he was in Turkish captivity in Pécs and Szolnok. He was replaced by the merchant Ferenc Mező on the condition that he would become pastor in Ráckeve (1564). He worked here until his death and from here he also served as superintendent. He died in Ráckeve on 2 May 1572. His theological works were published in Geneva and Basel.

⁴⁴ János Bereményi was a pastor in Tolna before Mihály Sztárai. He died of plague in 1552. His wife Elisabeth was left a widow with two children.

⁴⁵ Faragó B.: Szegedi Kis István. 1909. 421-403. p.

read and write Hungarian in one year.⁴⁶ From Katalin Péter's book titled *Private Life in Old Hungary*,⁴⁷ we know that Balázs Szabó was a merchant. The girl was the daughter of his second wife, the widow of György Nyomoka. Unfortunately, the girl's name is unknown, but we know that she became a wife of a preacher, namely István Decsi.

The events were reported by István Miskolci Csulyak himself long after they happened. „*I taught her to read and write Hungarian within a year.*”⁴⁸ We find the same note only in later correspondence with Judit Zombori. „*I had my wedding with Judit in the parish in Zombor. I taught her to read the Hungarian script very well in a year and some time*”.⁴⁹

Judit was the daughter of the pastor of Zombor, whom István Miskolci Csulyak began to court while still a rector in Tarcál. He took up the rectorship in July in 1607, after several years of peregrination, when he returned home and visited his familiars at home. During these visits, he preached and ranted everywhere, and was passed from congregation to congregation, and families to families, through which he obviously got to know the girls he could marry. Among them, he chose Judit.⁵⁰ It is striking that Judit was a pastor's daughter and couldn't read. This is also interesting because we know that from the 16th century the pastors in many places in Felső-Magyarország were involved in the work of educating women, even if only at the level of catechesis. In my earlier research on whether there was a girls' education in Zombor, I found no record.

However, since church visitation records were usually problem-centered, a missing record doesn't necessarily mean that the pastors didn't catechize. After all, if there was no problem in this area in the congregation, in many cases it wasn't mentioned by the church visitor. Based on this, I would say that Judit's father either did his job very

⁴⁶ Szabó A., 2014. 72. p.

⁴⁷ Péter K.: *Magánélet a régi Magyarországon*, 2012. 1-180. p.

⁴⁸ Péter K., 2012. 26. p.

⁴⁹ Ead. 28. p.

⁵⁰ Ead. 26. p.

well, so there is no record, or for some reason – because there was no one to teach, or because of opposition from parents, or because of dissent – he didn't start, and didn't practice it for his own daughter. I suspect, however, that this isn't the case. Even if he didn't catechize in the church, he certainly introduced his own children to the most important religious knowledge. Moreover, in the 16th and early 17th centuries, the experience of personal piety didn't presuppose school literacy. To live and deepen piety, as in most places, most parishes were content with communal gatherings where either the head of the family or a student read.

Thus, for the girls brought up in pastoral families, reading was obviously not even an option at that time, and writing even less so, as these weren't the primary skills. And this wasn't only the case in pastoral families, of course. For, as the age demanded, much more emphasis was placed on educating and training girls to be skillful at housework, to be good wives and good mothers. She should be deeply religious and support her future husband in every way. Presumably, these were also the main factors in Miskolci's choice, because when he remembered his first wife in his autobiography, he didn't mention her lack of literacy. Rather, he emphasized her womanly virtues, such as diligence, fidelity, housekeeping, and being a good wife.

At the same time, Miskolci's known to have taught his own daughters, Judith and Zsuzsanna, to read and write. It's noteworthy that he didn't entrust them to a local teacher, but took care of them himself. He taught his daughter himself to read and write. The reason may be that Miskolci sought solace in teaching his daughters after his second marriage had failed.⁵¹ His second wife was Anna Juhos, the widow of a landholder from Debrecen, whom he married in August in 1616. Their marriage grew cold after two months or so after the wedding, and they lived together as strangers until she died in 1622.⁵²

Anna Juhos was the sister-in-law of Máté Szepesi Laczkó. We can assume that she could read and write, so there was no need for Miskolci to teach her. So he taught her daughters, who were just old

⁵¹ Péter K., 2012. 30. p.

⁵² Ritoók Zs.-né (ford.): Miskolczi Csulyak István. 1962. 293. p.

enough to be taught.⁵³ We also have accurate information about his other wives, as far as their names and status are concerned. Dorottya Seres was a widow from Sárospatak. Katalin Gyulai Szabó, was the widow of a merchant from Kassa, András Turi. The last two were pastors' widows. Zsuzsanna Prágai, the widow of Mihály Suri, a pastor from Sárospatak, and Katalin Asztalos, also the widow of István Dobrai, a pastor from Sárospatak.

Thanks to János Herepei, the biographies of several pastors have survived. The data he has compiled is also of great help in my research, as it publishes of marriages as well. He writes about János Dajka Keserői⁵⁴ that, although he was from Bihar County, he finished his schools in Debrecen and got married in the same city. His wife was Erzsébet, daughter of András Béldi, a citizen of Debrecen. His name is also mentioned in the noble letter given to Keserői by Prince Gábor Bethlen. In addition to the two sons mentioned in the letter, they later had a son and a daughter, Nicholas and Elizabeth.⁵⁵

We don't know how large a family István Milotai Nyilas⁵⁶ left behind. About his widow, Kata Bátsi Szegedi, the shafar recorded that on 14th of September in 1624, Mrs. Milotai's properties were escorted by soldiers from Szatmár. Two days later, she had transported her

⁵³ Péter K., 2012. 30. p.

⁵⁴ Reformed pastor, bishop of the Transylvanian Reformed Diocese from 1618 until his death, ecclesiastical writer, court priest of Prince Bethlen Gábor. He was probably born in Érkeserű. He completed his higher education in Debrecen from 1600. He studied in Wittenberg, Marburg and Heidelberg. As a bishop he did much to consolidate the Reformed Church, especially in defending it against the influence of Unitarian ideas. He died on 18 May 1633 in Gyulafehérvár.

⁵⁵ Herepei J.: *Adatok Keserői Dajka János életéhez.* 1965. 82. p.

⁵⁶ Reformed bishop. Born in 1571 in Milota, Satu Mare County. In 1599 he went abroad, and in 1601 he enrolled at the University of Heidelberg. He returned home in 1603. First he was a teacher in Debrecen, then from the summer of 1605 he was a pastor in Nagykálló, and from the spring of 1607 in Szatmár. From 1611 he was dean of the diocese of Satu Mare, and from 1614 bishop of the diocese of Tisztántúl. On 24 June 1618 he resigned his episcopal office and went to Gyulafehérvár to become court preacher to Prince Gábor Bethlen. He died there in 1623.

belongings to Gyulafehérvár. Herepei knows that after Bishop Milotai's death, his widow must have been given a job at the prince's court, so she had all her properties transported to Fehérvár, including those that she left behind in Szatmar. The fact that the transport of the widow's belongings was accompanied by soldiers and that the shafar included the cost of the transport in the court expenses is proof of the fact that she was employed by the court. In his opinion, the bishop's widow had gained a position of trust. She didn't have to wear the widowhood for long time. Soon after taking office, István Geleji Katona,⁵⁷ a court priest, married her.⁵⁸

We have much less information about István Csulyak's son Gáspár⁵⁹ (1627-1699) than about his father. What certain is that he married twice. His first wife was Sára Szentjób, whom he married during his pastorate in Ónod (1658-1665). His second wife was Zsuzsa Makay.⁶⁰ Seven children, four sons, and three daughters, were born of his marriages. The names of his wives aren't mentioned in the sources.

The life of István Pataki⁶¹ is traced in a study by Sándor Előd Ősz titled *Unknown Pastoral Library from the late 17th Century*. In the

⁵⁷ Transylvanian Reformed bishop, church writer. Born in 1589 in Gelej. He was educated in Abaújszántó, Gönc, Sátoraljaújhely and Sárospatak, and then, with the support of Gábor Bethlen, he studied for 2 years at the University of Heidelberg. In 1618 he became professor and director of the college in Gyulafehérvár. From 1619 he was the tutor of the prince's younger brother, István Bethlen, and accompanied him once more to Heidelberg in 1621. After the death of Zsuzsanna Károlyi (1622), he became court priest to Gábor Bethlen. From 1633 until his death, he was a Reformed bishop of Transylvania. He died in Gyulafehérvár on 12 December 1649.

⁵⁸ Herepei J., 1965. 70. p.

⁵⁹ He was born in Miskolc in 1627. He studied in Sárospatak, Utrecht and Franeker. Between 1658 and 1665 he served in Ónod, from 1665 to 1673 in Bodrogkeresztúr, then, after being exiled from there, he was a priest in Szilágysomlyó, later from 1686 in Nagybánya, from 1691 in Magyarigen. From 1695 he served as deacon in Székelyudvarhely. He died there in 1699.

⁶⁰ Ágoston I.: Miskolci Csulyak Gáspár az első magyar nyelvű állattankönyv író. 2005. 145. p. id. 2024.05.14.

⁶¹ We do not know the exact date of his birth, but he was born sometime around 1650. He died between January 1705 and May 1707.

spring of 1675, he took up his pastoral post in Radnót, and married in September the same year. He married Judit, daughter of Gáspár Miskolci Csulyak, then a pastor serving in Szilágysomlyó, who paid a visit to the Princess on 6th of October.⁶² In 1681 he changed his place of service and became a pastor in Kolozs. In 1686 he lost his wife. After his wife's death,⁶³ he remarried on 8th of October in 1686, to Kata Böszörményi Nagy, a bourgeois girl from Kolozsvár.⁶⁴

Sources report two marriages in relation to Pal Medgyesi. Although Károly Császár in his book titled *The Life and Work of Pál Medgyesi*⁶⁵ knows of only one, whom he mentions by name.

János Herepei knows that Medgyesi was married before he entered the service of the Prince and arrived in Várad in 1638.⁶⁶ This wife probably died in late 1638 and Medgyesi remarried. His first marriage took place in Szinyérváralja, perhaps because his first wife lived there, while his second wife, Erzsébet Fodor, was a girl from Szászváralja whom he married on 3th of May 1639.⁶⁷ In connection with the latter, Herepei knows that she was the daughter of István Fodor from Szászvár, who, according to János Kemény, was one of the envoys sent by Rákóczi to Lipa in 1636 to negotiate peace with the turkish Bassa in Buda, and then attended the Diet of Medgyes on 29th of January in 1658 as envoy of Szászváros.⁶⁸

These are extremely important informations, which tell us a lot about Erzsébet Fodor's origins and social status. Although it is a fact that in many cases the most relevant factor in the choice of pastors wasn't the origin or the education, their privileged position and their responsibilities may have been a different basis for their choice. Medgyesi was the court priest of the prince. We know nothing about his first wife except her place of residence, unlike the second. She

⁶² *Ősz S. E.*: Ismeretlen lelkészi könyvtár a 17. század végéről. 2011. 664. p.

⁶³ She died in 23 April 1686.

⁶⁴ *Ősz S. E.*, 2011. 665. p.

⁶⁵ Császár K.: Medgyesi Pál élete és működése. 1911. 1-121. p.

⁶⁶ Herepei J., 1965. 374. p.

⁶⁷ Ead.

⁶⁸ Ead. 396. p.

came from a Saxon family, his father being in the service of Prince György Rákóczi. She certainly possessed not only all the virtues of a woman but also a good education. What else we know about her is that just like his previous wife, he also gave birth to a child to Medgyesi.

Dénes Dienes' study „*Fragment of the Library of János Tolnai Dali in Sárospatak?*”⁶⁹ tells us that János Tolnai Dali⁷⁰ was the brother-in-law of Sámuel Geleji. For Geleji refers to himself as a beloved brother-in-law (relative) in a book recommendation he received from him. Sámuel Geleji was the son of Gáspár Geleji, a pastor of Szikszó, and Tolnai married his sister. He became related to the Transylvanian bishop István Geleji Katona, whose niece was that girl.⁷¹

We know very little about this marriage, not even the date of the marriage. Perhaps Tolnai didn't spend much time courting either. However, his choice is interesting in any case, if only for the fact that

⁶⁹ Dienes D.: Tolnai Dali János könyvtárának töredéke Sárospatakon? 2011. 469-479. p.

⁷⁰ He was born in Oradea in 1606. He was educated in his native town and then in Gyulafehérvár. From 1631 he spent his years in Peregrine in the Netherlands and England. It was in the latter place that he became acquainted with Puritanism. In 1638 he returned to his homeland, where he was first entrusted with the administration of the school in Sárospatak by György I. Rákóczi. Because of his reputation as a Puritan, however, he could only take up his post in the spring of 1639, after he had given an undertaking to refrain from Puritanism in his teaching. However, he refuted this in his inaugural address, and later both his behaviour and his innovations were met with disapproval in conservative church circles, forcing him to leave the head of the college at Patak. He still did not give up spreading Puritan ideas, so he was suspended by the synod of Tokaj in February 1646, and then finally removed from his office of dean by the synod of Satu Mare in June 1646. From 1646 he lived for three years at the court of Sigismund Rákóczi, and in 1649, through the intercession of Princess Zsuzsanna Lorántffy, he was again appointed rector of the college in Sárospatak. At her suggestion, the princess invited Comenius to the school in Patak, where he and Tolnai Dali directed the educational work of the college. Tolnai Dali was the head of the school until 1656. In the same year, the synod of Gálszécs abolished the earlier synodal decisions that had adversely affected him, and Tolnai became pastor of Tarcal, where he remained until his death in 1660.

⁷¹ Dienes D., 2011. 474. p.

although Tolnai's puritanical thinking and principles made him unpopular among conservative clergymen, he married the daughter of a conservative-minded pastor. In his decision, mutual interest rather than a difference of principle and theology likely played the main role. While Tolnai's long peregrination and the fact that he was marrying the daughter of a dean gave him prestige, for Geleji Gáspár, it may have been a consideration that he could marry his daughter to a man who had travelled abroad and had a good network of contacts.

Although the number of sources, and therefore the number of examples presented, is limited, they nevertheless provide an insight into the chosen topic. The Reformation also revised the institution of celibacy on the basis of the *ad fontem* principle. As a result, in the first half of the 16th century, not only in the West but also in our country, reformers and preachers who followed and supported the movement of reformation were already favoring family life. In addition to choosing their wives carefully, they tended to choose them according to the customs of the region and area where they carried out their ministry.

The possibility of becoming literate at this time depended on which social class the person belonged to. In the case of women and girls of the nobility, and later of the bourgeoisie, we can already speak of school literacy in our period. The efforts of the Reformation, however, also tried to involve the poorer class of women in education, which at that time was only manifested in the transmission and acquisition of religious knowledge. It was a long time before school education was opened up to them, and this was only partly facilitated by the activities of the Puritan clergy. These efforts, however, are certainly indicative of the trend which we will see developing more widely in later years.

The sources presented here provide insights into the social status of pastors' wives. Some of them came from a very high social class, such as the second wife of Pál Medgyesi, whose father was an ambassador in the service of György Rákóczi. The widow of István Nyilas Milotai was given a position of trust at the princely court after her husband's death. The fourth wife of Bornemissza was a relative of

Pál Máriássy, deputy bailiff of Szepes. But there are also women who came from landowning, merchant or middle-class families.

The high position of the parents, the high office they had obtained, the prestigious relatives, the aspirations of the upwardly mobile middle class, and the above-mentioned facts suggest that they received a good education in the parental home, which included not only religious education but also school education. Since there is little information on this point in the documents, we cannot say with absolute certainty that our assumption is true for each of the wives, nor, for the same reason, can we say the opposite. Only in the case of Bornemisza's wife do we have sure information that she could read and write. Of course, we don't think that either Medgyesi, Milotai, Bornemisza or Heltai would have chosen wives because of their education.

Coming from a different social class also meant a different education. For a while we've read about István Miskolci Csulyak's first wife that she couldn't read and write, his second wife may have had these skills, as may those of his subsequent wives who were merchant widows. But literacy didn't mean that one was a good wife. We see an example of this in the life of István Miskolci Csulyak. He found much more pleasure in Judit, his first wife, who brought from her parent's home a culture that was of great help to her husband than his second wife's familiarity with her notable relatives and her literacy.

The fact that a wife lived as a member of the lower social class didn't mean that she had no education. Lack of literacy wasn't the same as illiteracy. The 16th and 17th centuries placed the greatest emphasis on the practice and experience of personal piety. For most individuals or families this didn't require school literacy. According to the demands of the time – and this applied to all social strata – the primary tasks of women were outlined around the role of wife, mother, housewife. It's another thing to say that the options for preparing for this have diversified. In this respect, however, parents also tried to ensure that the daughters of the lower social strata received a good education. And perhaps we cannot speak of literacy

in the case of many wives of this age, but we can safely say that they were all gracious and cultured women.

Bibliography

BAVINCK, H.: A keresztyén pedagógia alapelve. ford. Marton János, Bethlen Gábor Irodalmi és nyomdai Rt., Budapest, 1923.

BORNEMISZA Péter: Egykötetes prédikációskönyv, 1584, In: NEMESKÜRTY István (vál.): Heltai Gáspár és Bornemissza Péter művei. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1980.

CSÁSZÁR Károly: Medgyesi Pál élete és működése. Budapest, 1911.

DIENES Dénes: Minthogy immár schola mestert tartanak... református iskolák Felső-Magyarországon 1596-1672, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak 2000. ISBN 963 00 4787 X

DIENES Dénes: Tolnai Dali János könyvtárának töredéke Sárospatakon? in: IMRE Mihály–OLÁH Szabolcs–FAZAKAS Gergely Tamás–SZÁRAZ Orsolya (szerk.): *Eruditio virtus et Constantia II.: tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, Debreceni Egyetemi K., Debrecen, 2011. ISBN 978 963 318 105 8

FARAGÓ Bálint: Szegedi Kis István. in: *Protestáns Szemle* 1909.

HEREPEI János: Adatok Keserői Dajka János életéhez, in: Keserői Bálint (szerk.): *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, HEREPEI János cikkei I., Budapest-Szeged, 1965.

MAJOR János: Eltemetett Bornemissza adatok, in: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1965. 69/4.

MAKKAI László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Akadémiai Kiadó, Budapest 1952.

MEDGYESI Pál: *Lelki Ábécé. Királyi Magyar Egyetemi nyomda*, [1940].

MÉSZÁROS ISTVÁN: *Népoktatásunk 1553-1777 között*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1972.

MISÁK Marianna: „Minden iskolába járó leány gyermektől...” Református nőnevelés a 16-19. századi Felső-Magyarországon, Hernád Kiadó, Sárospatak, 2019. ISBN 978 615 80132 1 5

MONOK István: A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16-17. században, in: PAPP Júlia (szerk.) *A zsoldártól a rózsaszín regényig*, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2014. ISBN 978 963 9401 98 3

NEMESKÜRTY István: Bornemisza Péter származása, in: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1958. 62/4.

ŐSZ Sándor Előd: Ismeretlen lelkészi könyvtár a 17. század végéről, in: *Református Szemle*, 2011.

PÉTER Katalin: Magánélet a régi Magyarországon, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2012. ISBN 978 963 9627 50 5

RITOÓK ZSIGMONDNÉ (FORD.): Miskolczi Csulyak István, in: KLANICZAY Tibor–STOLL Béla (szerk.): *Régi magyar költők tára*, XVII. század, 2. köt. Akadémiai K. Budapest 1962.

SZENCI MOLNÁR Albert: Imádságos könyveczke, melyben szép háláadásoc és áhítatos könyörgésec vadnac: kinec-kinec akarmelly renden, mindenemű állapattyában és szükségében, naponkint elmondásra hasznosoc és alkalmasoc. Heidelberg, 1621.

TAMÁS Edit (szerk.): Lorántffy Zsuzsanna album, Sárospatak, 2000. ISBN 963 00 4559 1

TARNÓC Márton (vál.): Pázmány Péter prédikációi. Budapest, 1987.

TÓTH István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz...: az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996.

V. LÁSZLÓ Zsófia: Nőoktatás és könyves műveltség a 17-18. században, in: PAPP Júlia (szerk.) *A zsoldártól a rózsaszín regényig*, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2014. ISBN 978 963 9401 98 3

Web source

ÁGOSTON István: Miskolci Csulyak Gáspár az első magyar nyelvű állattankönyv író, in: Collegium Doctorum 2005. I/1. (id.: 2024.05.14.)

<http://dc.reformatus.hu/data/2014/03/12/dc2005.pdf>.

ERDÉLYI Gabriella: „Nem leszen mostoha anya...” Érzelmű gyakorlatok egy 17. századi református lelkész mostohacsaládjában, in: Történelmi szemle 2018/2. (id.: 2024.05.14.)

https://epa.oszk.hu/00600/00617/00010/pdf/EPA00617_tortenelmi_szemle_2018_02_347-364.pdf,

FITZ József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története, 2., (id.: 2024.05.14.) <http://real-eod.mtak.hu/1318/2/03276.pdf>

SZABÓ András: Női művelődés a 16. századi Magyarországon, in: PAPP Júlia (szerk.): A zsolnártól a rózsaszín regényig: fejezetek a magyar női művelődés történetéből, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014. (id.: 2024.05.14.)

[NOI_MUVELODES_A_16_SZAZADI_MAGYARORSZAGO.pdf](#).

A család funkciói napjaink változó társadalmában

The functions of the family in today's changing society

Rezi Elek¹

Beérkezett/Received: 2025.04.08.

Lektorálva/Reviewed: 2025.04.30. / 2025.05.03.

Elfogadva/Accepted: 2025.05.06.

DOI: 10.36007/teofor2025.1.040-054

Abstract: The aim of the study is to present and evaluate the functions of the family in today's changing society. Among the functions, I will discuss the following: *reproductive, protective (legal), moral, education (socialization), religious, emotional, economic, elderly care functions.*

I would like to highlight that the role of the religious function is to make family members aware that we belong to God and that it is our duty to live worthy of God's will.

I am convinced that the institution of the family is still very necessary in our changing society, despite the frequent attacks on the family in our days.

My conclusion is our Christian duty to protect, nurture, and enrich our contemporary family life.

Keywords: family, society, global, postmodern, family functions, family protection, pastoral care, church, Christian values, God's will, practicing love

¹ Prof. Dr. REZI Elek; Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Rendszeres Teológiai Tanszéke; rezielek@proteo.cj.edu.ro

A keresztény teológiai, erkölcsi, társadalometikai felfogásunk alapján, a család Isten ajándéka. A családban, Isten teremtfői szándéka és gondviselő szeretete nyilvánul meg.

Közismert, hogy az elmúlt időszakban, az európai kultúrában és társadalomban a család mélyreható változásokon ment keresztül, és ez a folyamat napjainkban is érezteti hatását. Az évszázadokon át megfelelően működő család szerkezetei, funkciói, szerepei, típusai lassan-lassan átalakultak. Ezt a folyamatot gazdasági, politikai, ideológiai változások, átalakulások motiválták, de a családi életre kedvezőtlenül hatottak olyan eszmék, irányzatok és felfogások, mint például az individualizmus, a modernizmus, a globalizáció, a posztmodern, a pluralizmus és mások. Nem csoda, hogy ebben a hatás-rendszerben „a társadalmi kihívások generálódtak”,² „a dolgok felbomlottak, fel-töredezték.”³ A változó társadalmi élettér sajátos családmodellek kialakulásához vezetett. „Míg a korábbi család- és házasságmodellek jól karakterizálható képet mutattak (többgenerációs együttélési forma: apa, anya és gyermekek; egy férfi és egy nő egy életre szóló tartós és kizárólagos közössége), addig mára ez az evidencia megszűnt. Egyaránt meg lehet tapasztalni a családmodellek sokféleségét (csonka, gyermektelen, mozaik család (patchwork family), stb.).”⁴

A család intézményrendszerének változásai olykor olyan torz vélemények és felfogások megjelenéséhez vezettek, amelyek szerint a család mély válsághelyzetbe került, létezése elavult, fölösleges társadalmi képződménnyé vált. Véleményem szerint, ezek a megállapítások nem indokoltak, helytelenek, mert a társadalmi élettér változásai során nem a család került válságba, hanem korunk embere, aki élet-helyzeteinek lelki, szociális, morális válságát belevitte a családi életbe

² Berger, Brigitte: *Family in the modern age: More than a lifestyle choice*. London: Routledge Publisher, 2017. ISBN-13: 978-1138515888, 96-108 pp.

³ Diósi Dávid: *Egyház és a posztmodern. Korunk vallásossága és esztétizáló hajlama*. Budapest-Kolozsvár: Szent István Társulat. Az Apostoli Szentsek Könyvkiadója-VERBUM Keresztény Kulturális Egyesület, 2012. ISBN 978-606-80-59-70-9, 22. p.

⁴ Kovács Krisztián: *A házasság, a család, a szexualitás etikája*, in Fazakas Sándor (Szerk.): *A protestáns etika kézikönyve*. Debrecen: Kálvin Kiadó-Luther Kiadó, 2017. ISBN 978-963-568-381-2, 127-128 pp.

is. A család a változások ellenére az értékeit a funkciói által őrizheti meg, amelyeknek nélkülözhetetlen értékőrző és értékközvetítő szerepük van. A családnak meg kell őriznie örökkévaló értékeit: a szeretetet, a gondoskodást, az elkötelezettséget, a felelősségvállalást, a vallásos lelkületet és a hűséget, amelyek minden körülmények között megtartó erőt jelentenek.

Ezért a keresztény egyházak gyakorlatában hatványozottan jelentkezik a családvédelem iránti felelősség. A családvédelem iránti keresztény elkötelezettség kettős irányulást mutat: egyrészt a család értékeinek elméleti és gyakorlati védelme és gyarapítása, másrészt a család életét veszélyeztető káros szenvedélyek kiiktatása és leküzdési lehetőségeinek a szorgalmazása. Bármilyen élethelyzetben figyelmeztető az Efézusi levél intelme: „Viseljétek el egymást szeretetben” (Ef 4,2).

A teljesség igénye nélkül igyekszem számba venni a család legfontosabb funkcióit és értékelni a szerepüket napjainkban.

A család reprodukciós funkciója

A család reprodukciós funkciója nemcsak a család, hanem a társadalom, a népesség, egy nemzet utánpótlását, biológiai újratermelődését is biztosítja. A népesség megőrzése, továbbvitele az utódok által, és az utódok iránti töretlen gondoskodás minden történelmi korban a család legelső, nélkülözhetetlen funkciója volt. Kozma Tamás, magyarországi nevelésszociológus a reprodukciós funkció sajátos jellemzőjét így körvonalazta: „A család jellemzője, hogy reprodukálja önmagát: vagyis nem új tagok fölvétele révén egészül ki, hanem „önerőből.”⁵

A biológiai kötődés a családban olyan érzelmi és értékmegőrző szerepet játszik, amelyet a változó élethelyzetek sem tudnak megsemmisíteni. A család, az isteni teremtetési rend része, az otthonteremtés, az utódok vállalása és felnevelése: „Szaporodjatok és sokasodjatok”

⁵ Kozma Tamás: *Bevezetés a nevelésszociológiába*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004. ISBN 9631955125.84 p.

(1Móz 1,29a) isteni megbízatás, amely a ma embere felé is felelősségteljesen hangzik.

A demográfiai kutatások megállapították, hogy az európai társadalmakban már hosszabb ideje csökkent a termékenység, amelynek következménye a népesség elöregedése. Az a törekvés, hogy migránsokkal oldják meg az európai népesség problémáját, nem jár sikerrel, mert integrációs nehézségek adódtak a társadalomban.

Az európai termékenység csökkenésének számos oka van. Ezek közül megemlítem: a családalapítási szándék és a gyermekvállalási kedv csökkenő tendenciája, a családi életforma vonzerejének meggyengülése, a házasságon kívüli együttélési formák, az ún. „periférikus családmodellek”⁶ elterjedése, a párkapcsolatok instabilitása, a munkanélküliség és a válások gyakorisága. Ezeket még kiegészítik a családtervezés helytelen módszerei, a családellenes propagandák, és mozgalmak tevékenységei is.

Megjegyzem, hogy a gyermekvállalást állami törvényekkel, jogi és egészségügyi szabályokkal irányítani, befolyásolni eléggé nehéz, ugyanis a gyermekvállalás a családok, a házaspárok intim szférájába tartozó egyéni döntésnek számít. Lelkiismereti kényszert senki ellen nem lehet alkalmazni, viszont a készíttetés eszközeivel élhetünk, sőt meg kell teremteni azokat a megfelelő feltételeket, körülményeket, amelyek a szülők számára a gyermekgondozást és a nevelést elősegítik, gondolunk itt elsősorban a bölcsődékre és az óvodákra.⁷ A keresztény egyházak feladata, hogy az intenzív családpasztoráció által tudatosítsák az utód vállalás fontosságát és szociális téren igyekezzenek segítséget nyújtani a fiatal családoknak.

A tanulmányomnak nem célja a magyarság, különösen az erdélyi magyarság kedvezőtlen demográfiai helyzetképének az értékelése, de felhívom a figyelmet a probléma tudatosítására és a kiútkeresés ha-

⁶ Brant, Andrea: *Family types and their unique dynamics*, in <https://www.betterhelp.com/advice/family/there-are-6-different-family-types-and-each-one-has-a-unique-family-dynamic/> (letöltve: 2025.03.25)

⁷ Fredman, Norman- Sherman, Robert: *Measurements for Marriage and Family Therapy*, Reno (Nevada, USA): Published Taylor and Francis Group, 2000. ISBN 13: 9780876304662, 416-121 pp.

laszthatatlan megoldására.⁸ A legújabb romániai népszámlálási adatok eredményei (2021-ben) az erdélyi magyarságról és a felekezeti lélekszámról eléggé aggasztóak.⁹ Az adatok szakszerű bemutatása és kiértékelése napjainkban is foglalkoztatja az egyházi és a társadalmi közvéleményt.¹⁰

Meggyőződésem, hogy a keresztény egyházakra (az állam, a civil szervezetek mellett) is fontos szerep hárul a gyermekvállalásra való készítésben (de nem a kényszerítésben). A családok gondozása és védelme igényli a családbarát egyházi és gyülekezeti programok szervezését, a szociális támogatást és segítségnyújtást a nehéz helyzetben levő családoknak. Az egyházak diakóniai munkájának megújítása és megerősítése napjaink gyülekezeti és társadalmi elvárásai közé tartozik.

A család, védelmi (jogi) funkciója

A család védelmet, irányítást, támogatást biztosít minden tagja számára. „A család, mint egész, vizsgálja a felmerülő problémákat, kérdéseket és foglal állást.”¹¹ A jól működő családi környezetben alakul ki és szilárdul meg a családtagok biztonságérzete, amely összetartja és védelmezi a családtagokat az élet minden körülményei között.

A család védelmi funkciója akkor tud igazán jól működni, ha a családtagok szeretik egymást, ha felelősséget éreznek egymásért, és a közöttük lévő kapcsolat őszinte. „Minden dolgotok szeretetben menjen végbe!” (1Kor 16,14)

⁸ A témával részletesen foglalkoztam a *Hit és cselekedet* című könyvemben, Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2013. ISBN 978-973-88799-7, 44-49 pp.

⁹ Népszámlálási adatok: in <https://statistikak.erdelystat.ro/adatlapok/erdely/3280> (letöltve: 2025.03.25)

¹⁰ Kiss Dénes: *Vallási tájkép a posztkommunista Romániában. A felekezeti szerkezet változásai a népszámlálási adatok tükrében*, in: <https://www.erdelyitarsadalom.ro/files/et43/et-bbu-43-03.pdf> (letöltve: 2025. 03.28)

¹¹ Rezi Elek: *Unitárius Erkölcstan*. Kolozsvár: Kiadja az Erdélyi és a Magyarországi Unitárius Egyház, 2008. ISBN 978-973-87694, 159 p.

Napjainkban, sajnos azt is tapasztaljuk, hogy a védelmi funkció néha irányt téveszt. Például, amikor a szülő nem akarja tudomásul venni gyermeke tévedéseit, botlásait és kész szembeszállni azokkal, akik jóra és szépre próbálják nevelni gyermekét.

A védelmi funkció egészséges működése megköveteli, hogy a családtagok közötti viszony rendezett legyen. Az Újszövetségi levéltudományban bemutatott viszonyrendszerek napjainkban is figyelmet érdemelnek: házastársak egymás közötti viszonya (Ef 5,33), a szülő és a gyermekek kölcsönös viszonya (Ef 6, 1-4, Kol 3,20-21), az özvegyek iránti magatartás (1Tim 5,3-5), az idősek iránti viselkedés (Tit 2.1-4). Az idézett bibliai helyeken a családi életvitel fókuszában az „Úr tanításai szerinti” életforma áll, amelyben a családtagok egymás iránti kölcsönös, odaadó szeretete, ragaszkodása és felelőssége tükröződik. „Amit tesztek, jó élekkel végezzétek, úgy, mint az Úrnak, és nem úgy, mint az embereknek.” (Kol 3,23)

Közismert, hogy a családtagok között néha feszültségek, konfliktusok adódnak, sőt a családi erőszak megnyilvánulásai is találkozunk.¹² A védelmi funkció fontos feladata a feszültségek, és az erőszak megelőzése, valamint leküzdése, és annak a szorgalmazása, hogy a családi élet békessége és harmóniája érdekében a házastársak tudjanak megbocsátani egymásnak. A megbocsátás gyakorlása a család egyik legfontosabb belső védelmi funkciója. A megbocsátás tulajdonképpen út a „könnyebb mindennapokért” és a családi boldogság felé.¹³

A család erkölcsi funkciója

A család adja a gyermekeknek az első erkölcsi alapismereteket: mi a jó és mi a rossz, mi az, ami fontos, és mi az, ami nem fontos, mit szabad és mit nem szabad cselekedni. Az erkölcsi funkció szavatolja az erkölcsi értékek megélésének és továbbadásának feltételeit.

¹² f Ferenczi Enikő: *Mentálhigiéné elméleti és gyakorlati megközelítése*. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2010. ISBN 978-973-595-120—7, 139-149 pp.

¹³ Vivien, Vach: *A megbocsátás módszerei – a könnyebb mindennapokért*, in <https://onfejlesztokademia.hu/a-megbocsatas-modszerei/> (letöltve március 31)

A család értékrendszere a család minden tagjának meghatározó értékorientációt jelent. A közösen, önkéntesen elfogadott értékrendszer a családi élet összetartó erejét is jelenti. Napjainkban az egyik legnagyobb probléma az, hogy az értékek rendszerében elbizonytalanodás tapasztalható, a családok újabb kihívásokkal kell, szembenézzenek¹⁴ Számos, régen magától értetődő érték elhalványult, értelmüket veszítették, mások, amelyek eddig háttérben voltak, most előtérbe kerültek. Egyetértek Diósi Dávid teológussal, aki a társadalmi értékvesztés valóságát így körvonalazta: „A keresztények ma egy állandóan változó társadalomban élnek, amelyben az alapvető értékek irányadó ereje, az előre meghatározott életpéldák és magatartásformák elavult, idejétmúlt valóságoknak tűnnek. ... A hajdani zárt kontextusban való élet, amelyben az általános egységet megcélzó kötelességérzet dominált, felhígult.”¹⁵

A család erkölcsi funkciója tulajdonképpen egy folytonos, kétirányú értékátadás folyamata. Ebben a folyamatban a szülők felelősséggel tartóznak, mindenekelőtt Istennek, akitől arra kaptak megbízást, hogy az értékek világához irányítsák a gyermekeiket, a gyermekek pedig azt, hogy tiszteljék szüleiket (2Móz 20,12), azok értékátadó munkáját. A jézusi tanítások értékrendje követendő lehetőség és példakép a család erkölcsi funkciójának a kiteljesedésében.

A család az erkölcsi funkciójával a családtagoknak szorgalmazza a keresztény értékrend iránti megbecsülést. A keresztény értékrend a jézusi tanításokra épülő, a keresztény hit- és életfelfogáson alapuló értékek rendszere. Az értékek közé tartozik a szeretet, az emberi méltóság, a hűség, az alázat, a kötelességtudat, az igazságosság és az önfegyelem a reménység. A keresztény értékrend kiemeli a lét, a terem-

¹⁴ Rezi Elek: *A társadalom alapstruktúrája funkcionális következményei keresztény etikai szempontból*, in Ungváry Zrínyi Imre-Veres Károly (Szerk.): *Válságtapasztalatok és etikai távlatok*. Kolozsvári Alkalmazott Etikai Konferencia előadásai, I. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2011. ISBN 978-973-595-334-8, 185-191 pp.

¹⁵ Diósi Dávid: *Diósi Dávid: Egyház és a posztmodern. Korunk vallásossága és esztétizáló hajlama*. Budapest-Kolozsvár: Szent István Társulat. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója - VERBUM Keresztény Kulturális Egyesület, 2012. ISBN 978-606-80-59-70-9, 23. p.

tett világ, a létezés és az emberi kapcsolatok iránti felelősség megélésének a fontosságát.¹⁶

A család, nevelési (szocializációs) funkciója

Az új nemzedék nevelésének első és legfontosabb szakasza a családban történik. A család biztosítja az utód testi, szellemi, lelki gazdagodásának, fejlődésének a folyamatát, fokozatos integrálódását a mikro- és makro közösségekbe. A szülők lehetőségei a gyermek nevelésére, a szocializációs feladat megvalósítására: a példaadás, a szoktatás, az imádkozás, a tanítás, megbízás, ellenőrzés, számonkérés, fegyelmezés, jutalmazás. A megvalósítás feltétele a harmonikus kommunikáció, amely lehetőséget teremt az érzelmi, értelmi és akaratitudatfunkciók, valamint a keresztyén hit értékei szerinti kapcsolatrendszer kialakítására. Ezáltal megteremtődnek a családon kívüli nevelés lehetőségeinek az alapjai is.

Napjainkban a felnövő nemzedékek értékrendjének kialakításában, szocializációs folyamatában egyre nagyobb szerepet kap a család mellett az óvoda, az iskola, valamint az egyházak ifjúsági egyletei. Sajnos, napjainkban a család sikeres szocializációjának útjában néha kedvezőtlen, romboló, értékvesztő hatásokat tapasztalunk, például káros szenvedélyek (alkoholizmus, drogfogyasztás) mellett, az ún. modern szenvedélyek is jelen vannak, mint például a világháló függőség, a számítógépes játékok, illetve játékgépek iránti szenvedély, TV mánia, maroktelefon függőség, és még sorolhatnánk. Ezek a modern szenvedélyek sokszor felőrlik a családtagok egymáshoz és nagyobb közösségükhöz való viszonyát.¹⁷ A család vallásos szelleme, gyakorlata tulajdonképpen egy állandó elmélyülési, gazdagodási fo-

¹⁶ Tódor Csaba: *Egy kapcsolati teológia lehetőségei*. Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2024. ISBN 978-606-95647-8-3, 73-100, 176-185, 318-322 pp.

¹⁷ REZI ELEK: *Családi élet a „modern szenvedélyek” szorításában*. In: Rezi Elek: *Hit és cselekedet. Unitárius erkölcsi tanulmányok*. Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2013. 2013. ISBN 978-973-88799-7 67-80; Frank Sawyer: *Tv, videó és kibernetika – keresztyén önazonosság egy.com világban*. In: *Nem reménytelenül*. Sárospatak: Hernád Kiadó, 2012. ISBN 978-963-88029-7-2, 61-82 pp.

lyamat, amely „a családtagokban tudatosítani szeretné, hogy Istenhez tartozunk és kötelességünk Isten akaratahoz méltóan élni.”

A keresztény nevelésnek vagy keresztény pedagógiának az evangéliumokra épülő módszerei és céljai vannak. Egyetértek Gloviczki Zoltán római katolikus tanárral: „A keresztény pedagógusi létben nem a „másik személy”, hanem a két személy közti kapcsolat áll a középpontban, s ezért a nevelés perspektívája sem a gyermek, mint önmagára koncentráló és a maga kiteljesedését kereső személyiség, hanem egy a másik emberre koncentráló, az emberi közösséget építő személy.”¹⁸

A család vallási funkciója

A családban a vallás jelenléte teljesebbé, lelkileg gazdagabbá, ünnepélyesebbé, szeretetben erősebbé teszi a családi életet. A család vallásos szelleme, gyakorlata tulajdonképpen egy állandó elmélyülési, gazdagodási folyamat, amely „a családtagokban tudatosítani szeretné, hogy Istenhez tartozunk és kötelességünk Isten akaratahoz méltóan élni.” A család vallásos szelleme, gyakorlata tulajdonképpen egy állandó vallásoktatás.¹⁹

A vallásos életre való nevelés leghatékonyabb eszköze a családban a példaadás a szülők részéről. Az a gyermek, aki látja szüleit, nagyszüleit imádkozni, egyházi éneket énekelni, templomba járni, Bibliát olvasni az utánzás módszerével könnyen elsajátítja a vallásos életforma alapfeltételeit.

A család vallásos életének természetesen be kell épülnie a gyülekezet életébe. Edwin H. Friedman családterapeuta figyelemre

¹⁸ Gloviczki Zoltán: *Bevezetés a pedagógiába*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar, Budapest: Akadémiai Kiadó, 2018. ISBN 978 963 454 249 0, 116. p.

¹⁹ Rezi Elek: *Unitárius erkölcstan*, Az Erdélyi Unitárius Egyház és a Magyarországi Unitárius Egyház kiadása, Kolozsvár, 2008, 159, 170–172; Fóris-Ferenczi Rita: *A vallásos nevelés lehetőségei*. Keresztény Magvető 107. évf. (2001). ISSN 1222-8370, 170-174 pp.

méltóan mutatott rá a család és a gyülekezet, a gyülekezet és a család egymásra találásának lehetőségeire.²⁰

Stephen Lingwood lelkészársai vallásosságát értékelve érdekes következtetésre jutott. Véleménye szerint a lelkészek a vallásosságuk megélésé során inkább az egyéni szempontokra fókuszálnak, mintsem a családra és annak értékeire.²¹ Ugyanis a családi szempontok a közösségi (gyülekezeti) élet megélésének biztos letéteményese.

A család vallási funkciója azért fontos, mert a belső értékek keresésére és megélésére fekteti a hangsúlyt, amelyeket az apostol gondolatával a Lélek gyümölcseinek nevezünk: „A Lélek gyümölcse pedig: szeretet, öröm, békesség, türelem, szívettség, jóság, hűség, szelídség, és mértékletesség.” (Gal 5, 22) Feltehetjük a kérdést: az említett értékek nélkül van-e egészséges családi élet vagy egészséges társadalom? Azt hiszem a válasz kézenfekvő. A vallási funkció vertikális és horizontális készenlétre készíteti a család tagjait. A vertikális készenlét az Istennel való kapcsolatra, a horizontális készenlét a családtagok közötti és az embertársakkal való kölcsönös kapcsolat megélésére irányítja a figyelmet. Jézus az „összes parancsolatok közül” kiemelte a cselekvő szeretet megélésének a fontosságát Istennel és az embertárssal. (Mk 12, 28-34)

Napjainkban a vallásos nevelés áldásos alkalmait az egyházaink társadalmi- és ifjúsági egyletei is felkínálják. Öröndetes módon ezzel a lehetőséggel ifjaink többsége igyekszik is élni, amely a jövő iránt bizakodással tölt el.

²⁰ Friedman, Edwin H. *Nemzedékről nemzedékre, A család lelkigondozása a rendszermélet alapján*. Kolozsvár: Exit Kiadó, 2008, ISBN 978-973-88782-0-4, 263-297 pp.

²¹ „Often our ministry is focused on the individual (commitment to the inherent worth and dignity of every person), overshadowing our ministry to families and to the whole congregational community (commitment to justice, equity, compassion and responsibility) ... Our ministry needs to celebrate all kinds of families, educate on family issues ...” Lingwood, Stephan: *The Unitarian Life: Voices from the past and present*, London: Lindsey Press, 2008. ISBN 978-0-85319-076-9, 160 p.

A család érzelmi szükségleteket kielégítő funkciója

A családtagok érzelmi szükségleteit a legbensőségesebb keretben a családi együttélés, a családi környezet és a megtapasztalt szeretet biztosítja, amelyre napjainkban egyre nagyobb szükség van. A család, mint szeretetközösség azt a biztonságos érzelmi támaszt jelenti, amely a családtagok céljait, törekvéseit a kölcsönösség, az együttérzés, az egymás iránt érzett felelősségtudat alapján segíti elő. Az érzelmi funkció azért is fontos, mert összetartja a családot, viszont ennek a meghiúsodása a családi élet megromlásához, válságba kerüléséhez, esetenként a felbomlásához és a váláshoz is vezethet.

A társadalmi változások következtében a családi együttélésben újfajta értékorientációk jelentek meg, mint pl. a korábbi szülői tekintélyelvűség helyett az egyéni autonómiára, az önállóságra és a szabadságra való törekvés. Ehhez társul az is, hogy a felfokozott munkavégzés miatt a családban sokszor már nem marad idő az együttlétre, a közös beszélgetésekre és élményekre. Az új értékorientációk és a felfokozott munkavégzés, a család érzelmi szükségleteket kielégítő funkciójára káros hatással vannak, de a család változatlanul az érzelmi szükségletek kielégítésének, az együttlét örömének a központja marad, amely a gyermekek egészséges fejlődéséhez és a szülő-gyermek kapcsolat állandó megőrzéséhez segít.²²

A család gazdasági funkciója

A család gazdasági funkciója azt jelenti, hogy a család gondoskodik a családtagok anyagi szükségleteiről és megteremti meg azt az anyagi alapot, hátteret, bázist, amely a családtagok életének fenntartásához, fejlődéséhez, kibontakozásához elengedhetetlenül fontos.

A társadalmi élettér változásával a családnak gazdasági funkciója is átalakult, de ez nem jelenti a gazdasági funkció teljes kiszorulását, hanem inkább a kor igényeihez és szükségleteihez való igazodását. A történelem során volt olyan időszak, amikor a család volt a termelés,

²² Nagy Nikolett: *Hogyan fejezzük ki szeretetünket gyermekeink felé?* In <https://mindsetpszichologia.hu/hogyan-fejezzuk-ki-szeretetunket-gyermekeink-fele>, (letöltve: 2025. 04. 07)

a fogyasztás és a forgalmazás központja. Napjainkban a javak elosztása vette át a szerepet. Ahhoz, hogy az elosztás megtörténjen (mire költenek, mibe ruháznak be), a családtagoknak kollektív döntéseket kell hozniuk. A döntés folyamatában világossá válik, hogy a tagok milyen szükségletekkel és igényekkel vesznek részt az adott döntésben. Ez a fajta kommunikáció növeli a tagok biztonságérzetét és az egymás iránti tiszteletet. A gyermekek számára is tanulságos a szülők gondoskodó, felelősségteljes, takarékos gazdasági életvitelének a példája. Napjainkban a gazdasági funkció feladatának tekintik a közös javak egyéni és közösségi elosztását is.

Az idősek gondozása, mint családi funkció

Az idős emberek tisztelete, megbecsülése, a róluk való gondoskodás minden civilizált társadalomban a családi élet egyik fontos feladata volt, és az ma is. A nemzedékek közötti helyes magatartás és életvitel keresztényi kötelesség.

Napjainkban gyakori jelenség, hogy a fiatal családok igénybe veszik a szüleik segítségét, pl. az unokák gondozásában, felügyeletében, a háztartásban, stb. Ezek a megbízatások az idős személyek számára nem jelentenek terhet, ellenkezőleg hozzájárulnak a magányosság, a feleslegesség válás érzésének a kiiktatásához, fontosnak érzik magukat.

Az idősgondozás legnehezebb szakasza az idős családtag fizikai és szellemi életének a fokozatos, majd teljes leépülése és a halál közeledése jelenti. Ebben az élethelyzetben különösen nagy szükség van a család fizikai és érzelmi együttműködésére, a családban történő ápolásra, gondozásra. Tudomásul kell vennünk, hogy napjainkban sajnos vannak olyan akadályok, amelyek megnehezíthetik a családban való gondozást: lakáskörülmények, a családtagok munkahelyi elfoglaltsága, stb. Számos esetben a helyzetet az idősek otthonában történő elhelyezéssel lehet megoldani.

Nagyon komoly gondot jelent a családnak a súlyos betegség végstádiumában levő családtag gondozása, ellátása. Napjainkban ezt a feladatot átvállalja az intézményes hospice és palliatív gondozás, a családdal egyetértésben.

Az idők tisztességes gondozása, méltóságuk megőrzése, lelki világuk egyensúlyban tartása, olyan családfunkció, amely a változó belső és külső tényezők ellenére is morális követelmény marad.

Konklúzió

Néhány évvel ezelőtt a családi élet keresztény társadalometikai vonatkozásaival foglalkozó tanulmányomban határozottan leszögeztem: „Napjaink társadalmában tapasztalható morális zavarok a növekvő individualizmus, a hagyományos értékek és normák iránti közömbösség, toleranciahiány, generációs feszültségek, konfliktuskezelésre való képtelenség, burjánzó korrupció, gazdasági válság kihívásai közepette nagyon időszerű feladat a társadalom mikro-strukturális rendszerének: a családnak a védelme, gondozása, megerősítése.”²³ Meggyőződésem, hogy a korábbi megállapításom napjainkban még időszerűbbé vált. A család funkcióinak az átalakulásai a változó társadalmi életterben azt mutatja, hogy a keresztény családvédelem és a családgondozás napjainknak fontos morális és hitbeli követelménye. Ez a követelmény nagyobb figyelemre, mélyebb felelősségtudatra, önzetlenebb kötelességre, problémamegoldó segítségre és a szeretet gyakorlására kell készítse a társadalmi struktúráink minden területét (állam, egyház, civil szervezetek, oktatási intézmények). Az egészséges családi életért történő összefogás Istennek tetsző munka!

A családi életre való nevelés széles körű megvalósítása napjaink fontos feladatai és követelményei közé tartozik.

Befejezésül keresztényi kötelességem megemlíteni, hogy szükséges kiterjeszteni szeretetünket, gondoskodásunkat, segítségünket a kényszerűségből (árvak, özvegyek, fogyatékosok, vagy az egyszerűs és gyermektelen család) vagy szabad választásból (elváltak, mozaikcsalád) élők sajátos családi helyzetire is.²⁴

²³ Rezi Elek: *Hit és cselekedet*. Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet. 2013. ISBN 978-973-88799-7, 37 p.

²⁴ Berszán Lidia: *A befogadó közösség, avagy lelkigondozás másként*, Studia Universitatis Theologiae Reformata Transsylvania, 68. évf. 2. sz. 2023, ISBN 1582-5418, 362-370 pp.

Felhasznált irodalom

Berger, Brigitte: *Family in the modern age: More than a lifestyle choice*. London: Routledge, 2017. ISBN-13: 1138515888-978.

Berszán Lídia: *A befogadó közösség, avagy lelkigondozás másként*, Studia Universitatis Theologia Reformata Transilvania, 68. évf. 2. sz. 2023. ISBN 1582-5418.

Brant, Andrea: *Six family types and their unique dynamics*, in <https://www.betterhelp.com/advice/family/there-are-6-different-family-types-and-each-one-has-a-unique-family-dynamic/> (letöltve: 2025.03.22)

Diósi Dávid: *Egyház és a posztmodern. Korunk vallásossága és esztétizáló hajlama*. Budapest-Kolozsvár: Szent István Társulat. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója-VERBUM Keresztény Kulturális Egyesület, 2012. ISBN 978-606-80-59-70-9.

fFerenczi Enikő: *Mentálhigiéné elméleti és gyakorlati megközelítése*. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2010. ISBN 978-973-595-120—7, 139.

Fóris-Ferenczi Rita: *A vallásos nevelés lehetőségei*. Keresztény Magvető 107.évf. (2001). ISSN 1222-8370.

Frank Sawyer: *Tv, videó és kibernetika – keresztyén önazonosság egy.com világban*. In: *Nem reménytelenül*. Sárospatak: Hernád Kiadó, 2012. ISBN 978-963-88029-7-2.

Fredman, Norman- Sherman, Robert: *Measurements for Marriage and Family Therapy*, Reno: Published Taylor and Francis Group, 200. ISBN 13: [9780876304662](https://doi.org/10.1080/07494960.1980.10555555).

Friedman, Edwin H. *Nemzedékről nemzedékre, A család lelkigondozása a rendszerelmélet alapján*. Kolozsvár: Exit Kiadó, 2008, ISBN 978-973-88782-0-4.

Gloviczki Zoltán: *Bevezetés a pedagógiába*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Budapest: Akadémiai Kiadó, 2018. ISBN 978 963 454 249 0.

Kiss Dénes: *Vallási tájkép a posztkommunista Romániában. A felekezeti szerkezet változásai a népszámlálási adatok tükrében*. in. <https://www.erdelyitarsadalom.ro/files/et43/et-bbu-43-03.pdf> (letöltve: 2025. 03.28)

Kovács Krisztián: *A házasság, a család, a szexualitás etikája*, in Fazakas Sándor (Szerk.): *A protestáns etika kézikönyve*. Debrecen: Kálvin Kiadó-Luther Kiadó, 2017. ISBN 978-963-568-381-2.

Kozma Tamás: *Bevezetés a nevelésszociológiába*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004. ISBN 9631955125.

Lingwood, Stephen: *The Unitarian Life: Voices from the past and present*, London: Lindsey Press, 2008. ISBN 978-0-85319-076-9.

Nagy Nikolett: *Hogyan fejezzük ki szeretetünket gyermekeink felé?* In <https://mindsetpszichologia.hu/hogyan-fejezzuk-ki-szeretetunket-gyermekeink-fele>, (letöltve: 2025. 04. 07)

Népszámlálási adatok: in <https://statistikak.erdelystat.ro/adatlapok/erdely/3280> (letöltve: 2025.03.25)

Rezi Elek: *Családi élet a „modern szenvedélyek” szorításában*. In: Rezi Elek: *Hit és cselekedet. Unitárius erkölcs-tanulmányok*. Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2013. 2013. ISBN 978-973-88799-7. Rezi Elek: *A társadalom alapstruktúrája funkcionális következményei keresztény etikai szempontból*, in Ungváry Zrínyi Imre-Veres Károly (Szerk.): *Válságtapasztalatok és etikai távlatok*. Kolozsvári Alkalmazott Etikai Konferencia előadásai, I. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2011. ISBN 978-973-595-334-8.

Rezi Elek: *Unitárius Erkölcs-tan*. Kolozsvár: Kiadja az Erdélyi és a Magyarországi Unitárius Egyház, 2008. ISBN 978-973-87694.

Tódor Csaba: *Egy kapcsolati teológia lehetőségei*. Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2024. ISBN 978-606-95647-8-3, 73-100, 176-185.

Vivien, Vach: *A megbocsátás módszerei – a könnyebb mindennapokért*, in

<https://onfejlesztokademia.hu/a-megbocsatas-modszerei/> (letöltve március 31)

Kolozsvári lelkészek egyetem-járása a porosz főváros teológiai fakultásán a 20. század első évtizedeiben

The university studies of Cluj clergymen at the theological faculty of the Prussian capital in the first decades of the 20th century

Geréb Zsolt¹

Beérkezett/Received: 2025.03.26.

Lektorálva/Reviewed: 2025.04.28. / 2025.05.06.

Elfogadva/Accepted: 2025.05.10.

DOI: 10.36007/teofor2025.1.055-071

Abstract: This study examines the intellectual and ecclesiastical significance of the early twentieth-century peregrinations of Reformed theologians from Cluj Napoca (Kolozsvár) to the Faculty of Theology at the University of Berlin. Drawing on contemporary reports, autobiographical accounts, and theological writings, the article reconstructs the formative influence of Berlin's theological, philosophical, and social environment on figures such as György Bartók Jr., László Ravasz, Géza Nagy, Sándor Tavaszy, Lajos Gönczy, and Benedek Kovács. Their encounters with the liberal theology of Adolf von Harnack, the homiletical and missional emphases of Eduard von der Goltz and others, as well as the practical orientation of Berlin's seminar culture, sharpened their critical reflections on the limitations of purely theoretical theological training in Transylvania. In addition, their observations on the social mission of the Protestant church—particularly in

¹ Prof. Dr. GERÉB Zsolt, Kolozsvári Protestvans Teológiai Intézet Újszövetségi Tanszékének ny. professzora, zsgereb@proteo.cj.edu.ro

relation to urban poverty, diaconal service, and the tensions between secularization and ecclesial identity—proved decisive for later reforms in Hungarian Reformed theological education. By situating these intellectual exchanges within the broader currents of German idealism, historicist theology, and the challenges of modernity, the study demonstrates how the peregrinatio academica in Berlin reshaped both the pedagogical structures and the ecclesial consciousness of the Cluj Napoca (Kolozsvár) Faculty of Reformed Theology.

Keywords: peregrinatio academica, Berlin University, Reformed theology, Cluj Napoca (Kolozsvár), liberal theology, theological education, Adolf von Harnack, practical theology, secularization, diaconal mission.

A kolozsvári református teológiánk egykori tanárai közül többen folytattak posztgraduális tanulmányokat a Berlini Egyetem Teológiai Fakultásán peregrinus hallgatókként. Ezek között voltak: Ifj. Bartók György (1906), Ravasz László (1906), Nagy Géza (1908), Tavaszy Sándor (1911-13), Gönczi Lajos (1913-14), Kovács Benedek (1913). A tanulmányi lehetőséget a Mons Pietatis ösztöndíjnak köszönhették, melyet a 17. században alapított György Vilmos brandenburgi választófejedelem a külföldi teológusok továbbtanulásának ösztönzésére.

A Berlini Egyetemet III. Frigyes Vilmos porosz király kezdeményezésére alapították 1810-ben azzal a céllal, hogy meghatározó intézménye legyen a német tudományosságnak, ill. a kulturális életnek.² Az Egyetem működésének alapvető szempontjait a természettudós W. Humboldt, a filozófus J. G. Fichte és a teológus Fr. D. Schleiermacher dolgozták ki. Jellemző, hogy a kilenc fakultás élén a filozófiai és a teológiai fakultás állott, azzal a szándékkal, hogy jelezzék a tudományok szerves egységét. Ugyanakkor megnevezték a tudományos szakképzés célját, mely nem más, mint az isteni eszme által megragadott tiszta emberi személyiség formálása. Az Universitas így módon termékeny talaja volt a klasszikus idealizmus és új hu-

² R.G. G. 3. Bd.1. 1056-1060. (1957).

manista mozgalomnak, amely a nemzet kulturális újjászületését tűzte ki célul. Az egyes fakultások élére a legjobb szakembereket hívták meg a régi egyetemi központokból. (G. Hegel, J.G. Fichte, F.W.J. Schelling (filozófia), J.A.F. Eichhorn (jogtudomány), L. von Ranke, Th. Mommsen (történelem), K. Ritter (geográfia), K. Lachmann (filológia, germanisztika), E. Troeltsch (vallásfilozófia), W. Dilthey (filozófia, história), Max Weber (közgazdaság tudomány). Az egyetem Frigyes Vilmos nevét vette fel (1847-ig), majd W. Humboldt nevét viselte (1949-től). Kiépítették a könyvtárakat, szemináriumokat és a kutatóintézeteket. Így lett Berlin a tudományos kutatás, oktatás, ill. a Német Tudományos Akadémia központja. Ezt a vezető helyet mind a XIX., mind a XX. század első felében is megőrizte. Nem csak Németország egész területéről, hanem Európa többi országából is sok hallgató kereste fel tanulás céljából. Kezdetben a hegelianizmus fellegvárának számított. Majd a kísérleti-empirikus tudományok dominanciája következett.³

A Teológiai Fakultás kezdetben négy, majd öt diszciplína keretében működött. A tanszékekre neves professzorokat hívtak meg: D. Fr. Schleiermacher (szisztematika), De Wett, H. Gunkel, (ószövetség), B. Weiss, O. Pfleiderer, J. Deissmann, (újszövetség), J. Kaftan, (Dogmatika), Ad. Harnack (Dogmatörténet). A XIX. század közepén éles vita alakult ki a D. Fr. Strauss által képviselt radikális történeti és a harcos konfesszionalista (Hengstenberg) irányzatok között. Az ellentét oly módon oldódott fel, hogy az ún. „közvetítő teológia” képviselőit előnyben részesítették a tanszékek betöltésénél (K. Müller, G. Heinrici). A századforduló évtizedeiben meghonosodott a Fr. Chr. Baur által képviselt történet-kritikai módszer alkalmazása (B. Bauer), valamint a vallástörténeti iskola szemlélete, (O. Pfeiderer). Domináns szerepet játszott a historikus, ill. patrisztikus Ad. Harnack dogmaellenes felfogása, mely az apostolicum körüli vitában nyert nyilvánosságot. Ennek a hitvallásellenes irányultság ellensúlyozására az Egyetemi Tanács az egyházi vezetés nyomására egy új tanszéket állított fel, melyre olyan professzort hívtak meg, aki hűségesen képviseli a pro-

³ R.G.G. 4. Bd. 1. 1317-1320 (1998).

testáns egyházak konfesszionális tanítását. Így kezdte meg berlini működését Adolf Schlatter (1893) neves igemagyarázó, valamint a „modern pozitivistá” szellemű dogmatikus R. Seeberg (1898).

Az egyetem jó hírneve Magyarországra is eljutott. Ezzel magyarázható, hogy a Nagyenyedről Kolozsvárra költözött (1895) Református Teológia végzettjei előszeretettel keresték fel a Berlini Egyetem Teológiai Fakultását. Az erdélyi teológus peregrinusok számára nem volt idegen a porosz főváros szellemi légköre, hiszen a kolozsvári professzorok előadásából megismerkedtek a hégeli, az újkántianus, ill. a schleiermacheri filozófiai és vallási látásmóddal. A XIX. század végi és a XX. század eleji erdélyi protestáns teológiát az ún. liberális látásmód jellemezte, amely a bibliai isteni kijelentés helyett, az ember valóságos tapasztalatát, valamint a hitvallások tekintélye helyett az emberi rációt tekintette a hit alapjának. Az írásmagyarázók az evangéliumok Krisztusa helyett a Názáreti Jézus történetét kívánták megrajzolni, mint a keresztyén vallás fundamentumát. A liberális teológia Jézus-képét Adolf Harnack foglalta össze „A keresztyén vallás lényege” című könyvében, melynek magyar fordítása 1906-ban jelent meg. Ekkor érkezett az első két kolozsvári peregrinus Berlinbe: ifj. Bartók György és Ravasz László. Milyen tapasztalatokat szereztek az egyetem világában, ill. az egyházi élet terén?

Ifj. Bartók György először Lipcsében és Jénában ismerkedett a német teológiai oktatással, majd Berlinben töltött egy évet. Az ott szerzett megfigyeléseiről az Erdélyi Protestáns Lap hasábjain számolt be több részletben⁴. A legfontosabb észrevétele a német és az erdélyi teológiai oktatás összehasonlításából adódott. A jól pallérozott teológus szerint a legszembevetőbb különbség abban rejlett, hogy a német fakultásokon az elméleti oktatás mellett nagy hangsúlyt fektetnek a gyakorlati képzésre a professzorok által vezetett szemináriumokban. „Az elméleti előadásokon a hallgatók csak passivan vesznek részt, míg ellenben a gyakorlati órákon a hallgatók dolgoznak, a tanár csak irányít és bírál, tehát a kölcsönhatás csak a gyakorlati előadásokon

⁴ Ifj. Bartók György: Németországi levelek. I. Leipzig. In: Erdélyi Protestáns Lap. 1905. Nov. 22. 398-402.

Németországi levelek .IV. Berlin 1906. Márc.21. 148-49.

teljes és a tanár csak ezeken ismeri meg hallgatóit teljesen.⁵ Az előadásokon és szemináriumai órákon kívül minden tanár legalább heti két órában fogadja azokat, akik tudományos problémákkal foglalkoznak. Sajnálattal jegyzi meg, hogy a magyar teológiai oktatás merőben elméleti. „Már otthon kialakult az a meggyőződés, hogy a magyar teológiai oktatásnak gyökeres reformra van szüksége. ... Míg a teológiai oktatás egyoldalúan elméleti marad, addig sajnos magyar teológiai irodalom sem lesz. ... A gyakorlati oktatás behozatalának semmi akadályja nincsen”⁶ Ez a jogos kritikai észrevétel, ill. javaslat nem került el az erdélyi teológiai fakultás figyelmét és az oktatás több rendbeli reformjával igyekeztek arra, hogy az elméleti és gyakorlati képzés egyensúlyát megtalálják.

Ifj. Bartók György, Berlinből küldött levele azt a vallástörténeti szemléletet tükrözi, mely meghatározta a Fakultás teológiai látásmódját. Egy olyan kérdést boncolgat, mely elsősorban a biblikus, ill. rendszeres teológiai előadások vita-témáját képezte, közelebbről a természettudományos és a bibliai világkép problémáját. A háttérrel a haladószelemű vallástörténeti iskola képezi ellentétben a konzervatív konfesszionális egyházi felfogással. Manapság egyértelmű az általa képviselt álláspont, mely szerint a teremtetéstörténet, ill. az ebből fakadó világkép egy adott kor szemléletét tükrözi, hiszen az aszír-babilóniai kozmogóniai mítosz adaptációjáról van szó. Figyelemre méltó, hogy a XX. század végén újra jelentkezett ez a vita az Amerikai Egyesült Államokban, az ún. kreacionista felfogással kapcsolatban. A fiatal Bartók helyesen látta, hogy a Biblia sem természet-tudományos, sem történeti, sem filozófiai vonatkozásban nem törekszik elsőbbségre. Kompetenciája elsősorban vallási, ill. hitbeli kérdésekben döntő jellegű, hiszem a szentírók a hit szemével írják le Isten cselekedeteit. A leírásokban értelemszerűen mindig az adott kor nyelvét veszik igénybe, mivel az állott a legközelebb az olvasókhhoz. Beszámolójának következtetése: „A biblia tekintélye csupán valóságos kérdésekben feltétlen, s ezért a teológiának legelső feladata a

⁵ Németországi levelek. I. Lipcse. 1905. Nov.

⁶ Németországi levelek. I. Lipcse. 1905. Nov. 30. 401.

vallásos elemek kiválasztása abból a formából melybe az akkori idők szelleme öntötte, és a vallásos elemet, mely mentes minden mellékiztől, oly formába önteni, mely napjaink szellemének megfelel. Ez pedig a Szentírás vallásos tartalmának nem lesz hátrányára, mert az arany arany marad bármilyen formában”.⁷ Az utóbbi megjegyzés egyben a vallástörténeti iskola kritikájának is tekinthető, mivel ennek az irányzatnak a képviselői számára fontosabb volt az izraeli vallás és aszszír-babiloni, ill. egyiptomi vallás közötti hasonlóság megállapítása, mint az ószövetségi szentírók sajátos látásmódjának a kiemelése. Ez vonatkozik az újszövetségi írások vizsgálatára. A vallástörténészek mindig azokat az analógiákat keresték, melyek fellelhetők az első századi zsidóság, ill. hellenista vallások és Jézus története, valamint az őskeresztyén egyház tani tása között, de nem fordítottak kellő figyelmet az Újszövetség sajátos tani tására, ami Jézus Krisztus megváltó, üdvözítő munkájára vonatkozott.

Ravasz László „Emlékezéseim” című önéletrajzi munkájában számol be berlini tanulmányútjáról.⁸ Két félévet töltött a porosz fővárosban (1906). Elsősorban a gyakorlati teológia szaktárgya iránt érdeklődött. Simon Eduard rendkívüli tanár és Ed. Von der Goltz magántanár homiletikai felolvasásait hallgatta. Ezenkívül Goltz előadássorozatát látogatta belmisszióból. Nagy élményt jelentett számára, hogy a tanórai tevékenységet összekötötték a berlini és a stettini belmissziói intézetek meglátogatásával. Ezekről a tapasztalatokról számolt be az Erdélyi Protestáns Lapban.⁹ A beszámoló címe „Keresztyén szocializmus”, amely alatt a protestáns egyház diakóniai szolgálatát értette, olyan missziói tevékenységet, melyet az egyházak főleg a maguk erejéből, ill. önkéntes adományokból tartottak fenn. A Berlinton északra fekvő Stettin városa mellett több hektáros területen építették ki a diakóniai intézményeket, melyek különálló épületekben, parkok által övezett környezetben működtek. Ezek között van-

⁷ Németországi levelek IV. Berlin. 1906. Márc.21.

⁸ Ravasz László, Emlékezéseim. Budapest. Ref. Egyház Zsinati iroda sajtóosztálya. 1992 .96-99.

⁹ Ravasz László: Keresztyén szociálizmus. In: Erdélyi Protestáns Lap. 1906. 32-44; 40-42; 59.60.

nak tábori otthonok, óvodák, leánymenhelyek, leánytanodák, inasiskolák, süketnéma- és vakok intézete, kórházak, rehabilitációs otthonok, öregotthonok, diakonissza anyaházak. A különböző nevelői, gondozói feladatokat nevelők, ápolók, diakonisszák látják el. A belmissziós intézmények sajátossága abban rejlik, hogy a szolgálatot az evangélium szellemében, szeretettől áthatva végzik az elkötelezett munkatársak. A heti és napi munkarendet meghatározzák az áhítatok és az istentiszteletek alkalmai. Minden diakóniai tevékenység rejtett célja, hogy a gondozottakat Krisztushoz vezessék. Beszámolóját azzal a céllal írta, hogy követendő példát nyújtson a missziói szolgálat erdélyi bevezetéséhez.

Az igehirdetés iránti érdeklődése abban is megmutatkozott, hogy minden vasárnap részt vett a berlini dómban tartott délelőtti istentiszteleten, ahol Fr. Lahnsen, von Soden, D. Faber, valamint Kirmss prédikált. „Nem voltak nagy igehirdető egyéniségek, de soha nem jöttem ki üresen a templomból”.¹⁰ A gyakorlati teológia mellett filozófiai előadásokat is felvett munkarendjébe, annál is inkább mert ebből a szakágból kívánta megírni doktori disszertációját „Schopenhauer aestétikája” címmel. Szerencsés egybeesésnek tartotta, hogy ottléte alatt A. Riedel és G. Simmel professzorok éppen Schopenhauer filozófiájáról értekeztek.

Élénk teológiai érdeklődésére jellemző, hogy a két kedvenc tantárgya mellett dogmatörténeti (Ad. Harnack), dogmatikai (Julius Kaftan), újszövetségi (B. Weiss) és klasszikus görög irodalmi (U. Wilamowitz-Möllendorf) előadásokat is látogatott, melyeknek előadói meghatározó egyéniségei voltak a korabeli német, ill. európai tudományosságnak. Mély benyomást tett rá H. Wölfflin esztétika professzor művészettörténeti nyilvános előadássorozata a Renaissance és Barock kor művészetéről.

Figyelmét nem kerülték el a birodalmi fővárosban zajló politikai események. Alkalma volt néhány magyarországi diáktársával szemlélőként részt venni azon a fogadáson, melynek keretében Vilmos császár XIII. Alfonz spanyol királyt látta vendégül Berlin központjában.

¹⁰ Ravasz László. Emlékezéseim. 98.old.

ban a Schlossplatzon az Egyetem udvarán. Meglepődve tapasztalta, hogy a híres porosz rend és fegyelem megengedte, hogy a két magyar diák a kijelölt kordonon belül haladva szemlélje az eseményeket.

A tanulmányútról hazatérve Ravasz László, mint a megüresedett gyakorlati teológiai tanszék várományosa, a rendelkezésére bocsátott egy év alatt megírta „Schopenhauer esztétikája” című disszertációját, valamint a „Bevezetés a gyakorlati teológiába” című magántanári dolgozatát. Mindkettőben felhasználta berlini tanulmányútjának eredményeit. Különösen a gyakorlati teológiáról szóló dolgozata tükrözte a német egyetem szellemét, melyet Schleiermacher élményteológiája határozott meg. A lélekölő, sivár ortodoxiával, és a felvilágosodás racionalizmusával szemben a személyes vallásos átélés empirikus világához folyamodik.¹¹

Nagy Géza 1908-ban iratkozott be a Berlieni Egyetem Teológiai Fakultására. Egykori évfolyamtársával, Varga Zsigmonddal együtt érkeztek a német fővárosba. Kolozsvár után Berlin világvárosnak számított a maga hárommilliós lakosával. Számukra azonban az Egyetem és a királyi dóm jelentette a szellemi élet központját. Az itt szerzett egy éves tapasztalatairól, reflexióiról két beszámolót küld az akkor induló Református Szemlének, melynek felelős szerkesztője Nagy Károly professzor volt.¹² A Berlieni karácsony című tárcza jelzi azt, hogy az erdélyi peregrinus nem elszigetelve élte meg a tanulmányévet, hanem a keresztyén diákegyesület, ill. a belvárosi dómhoz tartozó gyülekezet közösségében. Azok közé a diákok közé tartozott, akik rendszeresen látogatták az előadásokat, még a karácsonyi szünet előtt sem maradt el az órákról. Az utolsó előadást Lasson professzor tartotta filozófiából népes hallgatóságnak. Az óra végén meleg szavakkal szólt az ifjúsághoz: „A karácsonyt csak akkor fogják méltóképpen ünnepelni, ha komolyan gondolnak az Isten gyermekére. Arra, akiben a külső és belső világ, a szabadság és a törvény, a gondolkodás és a cselekvés egy volt. Aki az embert azzá tette, ami öröktől

¹¹ Kelemen Atilla, Ravasz László (1882-1975). In. Akik jó bizonyosságot nyertek. A kolozsvári református teológia tanárai. Kolozsvár. 1996. 105-136.

¹² Nagy Géza, Berlieni karácsony. 1908.dec. 27 keltezéssel. I. évfolyam 41-44.old. Valamint: Németországi tanulság 1909. febr. 26.

fogva hivatása: isteni végtelen lénnyé.“ A hallgatóság nagy ovációval fogadta a professzor vallomását Jézusról, akiben az idealizmus eszményképe öltött testet, ill. az ember isteni hivatásáról, aki kiemelkedik a természeti világ mechanizmus lelketlen törvényszerűségéből. A magyarországi diákok előszeretettel vettek részt a hatalmas méretű dómban tartott alkalmakon, ahol az ún. uniós egyház liturgiája szerint tartották az istentiszteleteket. A császári Németország azzal a szándékkal emelte a dómot, hogy méltó- képen fejezze ki a protestáns azonosságot. Ezt hivatott hangsúlyozni a négy reformátor alakjáról mintázott szobor (Luther, Kálvin, Zwingli, Melanchton) melyek a fő hajó és a szentély közötti oszlopokon állnak. Ezen kívül a Jézus életéről, kereszthaláláról és mennybemeneteléről szóló üvegfestmények ragadják meg a résztvevők figyelmét. Az uniós egyház (református és lutheránus felekezetek szövetsége) rendje megőrizte a lutheránus liturgia egyes elemét. A népes ünnepi gyülekezet áhítattal követi az énekkar által előadott zsoltárfeldolgozást, Mendelsohn szerzeményét. Az igehirdető lelkész Kritzinger, udvari prédikátor, az 1 János 1,5 alapján mutat rá Krisztusra, mint az isteni kijelentés központi tartalmára. A karácsonyi üzenet elfogadására csak a hit vezetheti el az embert és nem a filozófia. Vajha a karácsonyi fény egész életünket átalakítaná! Nagy Géza mintaszerűnek tartotta a beszédet, csak a filozófia irányába tett oldalvágásokat kifogásolta. Beszámolója végén megjegyzi, hogy ottléte alatt többször volt tanúja annak, hogy az igehirdetők elmarasztalták a teória és a gyakorlati hitélet közötti szakadékot. Követendő példaként említi meg az üdvhadsereg szociális munkáját, akik a teória gyártása helyett a cselekvő hitről tesznek bizonyosságot. Meggyőződése szerint a két pólust nem lehet egymástól elválasztani.

A másik ismertetés a „Németországi tanulság” címet viseli.¹³ Ebben az írásban Nagy Géza arról tesz tanúságot, hogy az egyetemi élet mellett élénk érdeklődéssel követte az egyházi élet eseményeit, melyekről elsősorban az egyházi és a világi sajtó beszámolóiból értesült.

¹³ Nagy Géza, Németországi tanulság. In. Református Szemle. 1909. febr. 26. 81-83.

A hazai egyházak azon téves beidegződését akarja eloszlatni, mely szerint a német és az angol testvéregyházakban minden példás, követendő módon alakul. A közelebbi szemlélődés azonban ellentmond ennek. Az éves statisztikák arról számolnak be, hogy mind a fővárosi, mind a tartományi egyházakban évről évre több kilépő, egyházat elhagyó keresztyén van. A XX. század elején vagyunk, amikor a szekularizáció, az elvilágiasodás megjelenik. Miben látja ennek a jelenségnek az okát az éles szemmel figyelő peregrinus? Elsősorban a konzisztoriális rendszerben, mely az egyház és az állam egységén nyugszik. Az egyházi intézmények fenntartásáról az állam gondoskodik, cserébe az egyház lojális viszonyulásra neveli a híveket a többség iránt, mely sokszor szolgál engedelmességet jelent. A mások világnézeti vonatkozású. A századelőn egyre növekszik a liberalizmus és a materializmus hatása, mely ellen sokszor eredménytelenül küzdenek az egyházak képviselői. A harmadik ok a cikkíró szerint a belmissziói mozgalmak térhódítása. Véleménye szerint az ébredési mozgalmak, közelebről Wichern működése, hozzájárult a hivatalos egyházak elhagyásához, mivel élesen bírálta a német protestáns egyházak liberális teológiai felfogását, ill. a formális, léleknélküli gyülekezeti élet gyakorlatát, ahol nem bontakozik ki a személyes kegyességi élet. A belmissziós mozgalmak ezért különálló gyülekezetek szervezését szorgalmazzák, mely egyenlő a népegyházi keretek elhagyásával. A jelenség kapcsán az erdélyi diák, a hazai helyzetre gondolva, kissé jóleső érzéssel állapítja meg, hogy szűkebb hazánkban jobb a helyzet ebben a tekintetben. A kilépések elkerülése ellen javasolja, hogy a népegyházi formákat több belső tartalommal, személyes hitbeli elköteleződéssel és cselekvő hitgyakorlattal kell megtölteni. Sajnos az elvilágiasodás jelensége a XXI. század elején sem szűnt. Főleg a nyugat-európai protestáns és római katolikus egyházak statisztikai adatai igazolják ezt a megállapítást, de a kelet-európai egyházak sem maradtak érintetlenül a kérdésben.

Tavaszy Sándor előbb Jénában, majd Berlinben (1911-1913) folytatott teológiai tanulmányokat,¹⁴ ahol három félévet hallgatott a Teológiai Fakultáson. Elsősorban dogmatikai és filozófiai előadásokat látogatott: A. Riehl (neokantiánus filozófus), G. Simmelt (filozófus, szociológus), Ernst Cassirert (kultúrfilozófus), Ad. Harnackot (dogmatörténész), Julius Kaftant (dogmatikus), R. Seeberget (dogmatikus). A nyári szünidőben más peregrinushoz hasonlóan a betheli szeretetintézményben dolgozott önkéntesként, melyet Fr. Bodelschwingh alapított.

Berlini tanulmányainak hatását nem személyes beszámolók, hanem tanulmány jellegű írásai alapján mérhetjük.¹⁵ „Az ismeretelmélet a megismerés pszichológiája” (Transcendental-filozófiai tanulmány), Kolozsvár. 1914. Stief Nyomda. 128.old.; „Az emberiség életének filozófiája”, Protestáns Szemle. 1917. 29. évf. 7. füzet. 417-430.; „Historiai megismerés a teológiában”, Protestáns Szemle. 1918. 30. évf. 7-10. füzet. 240-260.; A Református Szemlében megjelent írásai: „A vallásfilozófia alapkérdései, különös tekintettel Troeltsch vallásfilozófiájára”.¹⁶ „Theológia és általános vallástudomány”,¹⁷ valamint „A vallás tudományos értékelése és ennek mértéke”.¹⁸ Meggyőződése szerint a keresztyénség egy a sok vallás közül. Van és lehetséges egy filozófiai-axiológiai tisztázással megállapítható érték-mérő, melynek alá kell vetnie magát minden vallásnak, hogy értéke tudományosan igazolható legyen.

Tanári működését Révész Imre utódként az egyháztörténeti tanszéken kezdi a Kolozsvári Református Teológián 1921-ben. Székfoglaló beszédében vallástudománynak nevezi a teológiát, melynek tárgya a vallás, úgy amint az élményben megszületik, és amit törté-

¹⁴ Juhász Tamás, Tavasz Sándor (1888-1951) In: Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theológia tanárai. Kolozsvár. 1996. 277-318.

¹⁵ A Curriculum vitae című Önéletrajzában (1945) csak felsorolás szintjén tesz említést a Fakultás neves professzorairól és előadásairól.

¹⁶ Ref. Szemle. 1912. 548-57; 564-66; 580-83.

¹⁷ Ref. Szemle. 1913. 341-44; 357-58; 377-379; 389-392.

¹⁸ . Ref. Szemle. 587-591.

neti, lélektani, bölcseleti szempontból vizsgálható.¹⁹ Tanári pályafutásának első korszakában írásai a humánus körén belül maradnak. Ebben az időben mindent: a történelmi múltat, a kultúrát, közéletet, egyházat és keresztyénséget a szellem mértéke szerint ítél meg. Tavasz Sándor, ezen teológiai korszakát, praedialektikus korszaknak nevezhetjük.²⁰

Tavasz későbbi írásaiban, újra és újra foglalkozik a berlini teológia meghatározó tanáraival és szellemi hagyatékával: „Schleiermacher filozófiája” a magántanári dolgozata (1919), „Schleiermacher személyisége és theológiája”.²¹ „Harnack születésének 70-ik évfordulója alkalmából”.²² Helyesen állapítja meg egyik méltatója: „Filozófiai látásmódjának mélysége, stílusának precizitása és világossága, egyháza szellemének interpretálása és építő irányú érvényesítése adják e korszakbeli műveinek jellemzőit”²³

Gönczy Lajos az 1907-1911 években végezte teológiai tanulmányait Kolozsváron²⁴. A II. lelkészsképesítő vizsgát 1912-ben tette le. Két évig püspöki titkári szolgálatot végez Kenessey Béla mellett. A Mons Pietatis ösztöndíj elnyerése után 1913 tavaszán kezdi meg berlini stúdiumait. Elutazása előtt ifj. Bartók György arra buzdítja, hogy az újszövetségi tudományokkal foglalkozzon behatóan. Érdeklődése először valóban az Újszövetség világa felé fordult. Figyelemmel hallgatta A. Harnack előadásait a keresztyénség lényegéről, valamint A. Deissmann professzor felolvasásait a Licht von Osten című könyvről, melyet meg is vásárolt magának. A tudós teológus számos példával illusztrálta az újszövetségi irodalom hellenisztikus hátterét. Rész

¹⁹ Keresztyén vallástudomány a lelkésznevelés szolgálatában” In. Ref. Szemle. 1921. 206-214.

²⁰ Geréb Pál: Tavasz Sándor szellemi öröksége. Emlékbeszéd. (1952. Febr. 14.) In. Ref. Szemle. 2008.159-166.

²¹ In: Ref. Szele. 1920. 2-4; 11-13; 17-20; 28-29; 35-36.

²² In. Ref. Szemle. 1921. 92-93.

²³ Hegedüs Loránt, Újkántiánus és értékteológia. Mundus kiadó. Budapest. 1996. 84.

²⁴ Molnár János, Gönczy Lajos In: Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Teológia tanárai 1895-1948. Kolozsbár. 319-336.

vett továbbá Johannes Weiss előadásain, melyeken megismerkedett a formatörténeti módszer alapjaival.

A bibliai tudományok mellett a gyakorlati teológiai tantárgyak kötötték le figyelmét, elsősorban Fr. August Mahling professzor előadásai, aki a belmissziói feladatok közül a nagyvárosi gyülekezetek (Hamburg, Berlin)²⁵ az ifjúság és a nők körében végzett szolgálatokra hívja fel a figyelmet. A szociális téren vállalt szolgálatok mellett fontosnak tartotta az alkoholizmus elleni küzdelmet. Későbbi lelkipásztori munkája során (Gyulafehérvár, Dés) Gönczy Lajos arra törekedett, hogy ne csak a gyülekezet polgári rétege felé forduljon, hanem a munkásság és a szegények felé is.²⁶

Az előtte járó peregrinusokhoz hasonlóan a nyári szüenidőben a betheli intézetben végez gondozói szolgálatot az epileptikus betegek között. Érdeklődéssel fordul továbbá az üdvhadsereg szociális tevékenysége felé is, miután meghívást nyer az egyházon kívüli szervezet kongresszusra. A Református Szemlében részletesen beszámol a metodista gyökerű mozgalom születéséről, a társadalom alacsonyabb osztályai között végzett missziói munkájáról (munkanélküliek, hajléktalanok, alkoholisták, prostituáltak, börtönviselt emberek).²⁷ Vezetőik katonai rangot viselnek, az elkötelezett tagoktól engedelmességet követelnek, az új tagok megnyerésére rendszeres, hangos toborzást szerveznek. A szolgálatot önkéntesen végzik a napi munkavégzés után az esti órákban. Szociális szolgálatuk pozitív méltatása mellett Gönczy tisztázza helyzetüket egyház-szociológiai szempontból. Mivel kiszakadtak a történelmi egyházak keretéből és önálló szervezetként működnek, szektának minősülnek felekezeti megszögből. Nem folytatnak harcos propagandát az egyházak ellen, de bírálják azok tanbeli merevségét, formális kultuszi életét, passzív szociális magatartását. Elemzése végén Nagy Gézához hasonlóan szöve teszi a történelmi egyházak folyamatos létszámcsökkenését, melyet csak azáltal lehet megállítani, ha fokozzák mind tanvédelmi mind

²⁵ Fr. August Mahling, Stadtmission. Berlin. 1913.

²⁶ Kurta József Tibor : 120 éve született Gönczy Lajos. In. Ref. Szemle.2009. 493-512.

²⁷ Gönczy Lajos, Az Üdvhadsereg. In: Ref. Szemle. 1913. 625-27; 638-640.

missziói tevékenységüket a társadalom hátrányos helyzetű osztályai körében.

Még berlini tartózkodása idején megírja bölcsészdoktori dolgozatát „Az érzelem problémája” címmel, melyet hazatérése után Kolozsváron véd meg.²⁸ Mint Böhm Károly tanítványa, mesterének pszichológiai felfogását képviseli, felhasználva a kor filozófiai és lélektani irodalma mellett az újabb teológiai gondolkodók felfogását is (Schleiermacher, Wolbermin, James), akik a gyülekezet külső és belső építésén fáradoznak. Gyakorlati teológiai reflexióit a Református Szemlében teszi közzé²⁹. Az igehirdetés céljának nem a nagy gondolatok közlését tekinti, hanem az érzelmek melegségének az átadását.

Magántanári dolgozatát „Az összehasonlító vallástörténeti módszer alkalmazásának kérdése” címmel írja és 1920-ban jelentkezik szóbeli vizsgára. Ismerteti a módszer születésének történetét és annak kibontakozását a Wellhausen-féle formai kritika hatása alatt. Berlini tanáraihoz hasonlóan a vallást a kultusz egyik produktumának tekinti, mely kiegészül a kegyesség szempontjával. Elismeri az összehasonlító vallástörténeti módszer szükségességét, de arra is figyelmeztet, hogy ne becsüljük túl következtetéseit a párhuzamos jelenségek esetében. A vizsgához tartozó próbaelőadást a második tesztszalónikai levél magyarázati kérdéseiről tartja.³⁰ A vizsga alapján a bizottság az újszövetségi tudományok magántanárának képesíti. Ebben a minőségben nyer megbízást az újszövetségi tárgyak előadására a 1922-23-as tanév első és az 1923-24-es tanév második félévében mint helyettes tanár.

Kovács Benedek (1888 -1975)³¹ 1912-ben végezte tanulmányait Kolozsváron és 1913-ban volt a Berlini Teológiai fakultás ösztöndíjas hallgatója, Tavasz Sándorral egy időben. Tapasztalatairól nagyon színesen számol be az Egyházkerületi Levéltárban található Naplója

²⁸ Gönczy Lajos: Az érzelem problémája. Kolozsvár 1914.

²⁹ Gönczy Lajos: Gyakorlati kérdések. 1915. 296 ; 1916. 137-140. 227-232.

³⁰ Nagy Géza. A Kolozsvári Református Teológiai Fakultás Története. Kolozsvár. 1995. 162.

³¹ Kovács Benedek lelkeszi szolgálatát Kézdivásárhelyen kezdte, majd a marosvásárhelyi Református Kollégiumban volt vallástanárr, ill. igazgató (1924-31) végül Galambodi egyházközségben fejezte be.

2. Kötetében. Az Uzon községben született ifjú a Sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumban érettségizett. Mivel a gimnáziumban bevezetést nyert a latin és görög nyelv világába, a teológián az újszövetségi tárgyak iránt érdeklődött. Ifj. Bartók György vezetésével megismerte a 19. századi Jézus életének kutatása néhány irodalmi feldolgozását, főleg Renan Ernő „Jézus élete” című könyve keltette fel az érdeklődését. A liberális teológia hatására az Újszövetséget az emberi szellem gyönyörű alkotásának tekintette. A könyvek megismeréséhez bátor, merész kritikára van szükség. Szerinte, ha így közelítünk az Újszövetség irataihoz, a teológia egyszer visszanyeri tudomány jellegét. Adolf Deissmann munkásságáról Ifj. Bartók György óráin hallott. Berlini tanulmányéve alatt főleg a neves professzor óráit látogatta, aki újszövetségi bevezetést adott elő. A hallgatók körében Deissmann nagy tekintélynek és népszerűségnek örvendett, melyet hangos lábdobogással fejeztek ki, amikor belépett az előadásra. Kovács Benedek emlékeztetett a diákok pontosságára, akik nemtetszésüket fejezték ki akkor, amikor Vilmos császár fia késve érkezett az órára. Naplójában sajnos nem tér ki arra, hogy milyen teológiai kérdések keltették fel a figyelmét az előadásokon vagy a szemináriumi órákon. A legnagyobb érdeklődést a német egyház belmissziói tevékenysége és diakóniai intézetei iránt tanúsított. Ezekről részletesen beszámol a Németország levelek címen írt írásaiban, melyek a Református Szemlében jelentek meg.³² A nyári szünidőben ő is önkéntes szolgálatot vállalt a betheli diakóniai intézményben. Beszámolójában a betegápolás mellett arra is kitér, hogy miként szervezték meg gazdasági szempontból a több mint három ezer gondozott fenntartását.

A berlini tartózkodása idején látogatta meg John Mott neves igehirdető a Keresztyén Diákszövetséget. Előadásában az ifjúságot a tiszta életre buzdította a házasság előtti időben. Kovács Benedek, aki a puritán életvitel híve volt, meglepődve tapasztalta a német diákság reakcióját, akik szabadabban gondolkoztak erről a kérdéstről. Naplójában elismeréssel szól Albert Schweizer elzászi professzorról és neves organistáról, Bach műveinek szakértőjéről. Lelkesen számol be arról, hogy a neves teológus és orgonaművész feladta egyetemi ka-

³² Református Szemle. 1914. 166. 269.296.

tedróját és az első világháború előtt az afrikai Lambarenébe ment a leprások gyógyítása végett.

A berlini peregrinusok közül Kovács Benedek volt a legnyitottabb a német kulturális, ill. művészeti események iránt. Mivel még az otthoni évek alatt próbálgatta szárnyait a képzőművészetek, a festészet területén, nemcsak a berlini múzeumokat, hanem a drezdai Zwingert is felkereste és nagy lelkesedéssel számol be az olasz és a flamand festők remekműveiről. Örvendezik azon, hogy Berlinben nagyszabású Rodin kiállítást szerveztek a nagy szobrász műveiből. De ugyanilyen lelkesedéssel számol be a lipcsei látogatásáról, ahol a Tamás templomban Bach műveit hallgatta. Ott ismerte meg az opera világát is az egyik évfolyamtársa segítségével, aki bevezette a wagneri művek szépségébe.

Nem hagyta figyelmen kívül a politikai élet területét sem. Nagy eseménynek számított a Vilmos császár uralkodásának 25 éves évfordulója alkalmából rendezett nagyszabású ünnepség, melyen jelen voltak az európai uralkodók, Ausztria, Anglia, Oroszország, Franciaország, Törökország képviselőiben egy évvel az első világháború kitörése előtt.

A többi erdélyi diákhoz hasonlóan, Kovács Benedek is ír arról, hogy a német diákok, ill. lelkészek milyen tájékozatlanok voltak a magyarországi és erdélyi helyzetről. Csupán a szászok világát ismerik, a magyarokról az a véleményük, hogy nem lehet kezdeni velük semmit, mert mind Kossuth pártiak. (Ez volt Ravasz László tapasztalata is). Volt azonban egy pozitív példája is. Az egyik évfolyamtársa, akivel együtt vártak Deissmann órájára, meglátta, hogy Böhm Károly művét olvassa. Amikor a diáktársa megkérdezte, hogy kicsoda az olvasmánya szerzője, kiderült, hogy jól ismeri Böhm Károly ismeretelméletét. Így barátkoztak össze és ő vitte el az Operába egy Wagner előadásra, miután diákszállásán egy harmóniumon megismertette vele a fő dallamokat, motívumokat.

Következtetések

Hogyan lehet felmérni az erdélyi teológusok berlini tanulmányainak hatását a kolozsvári teológia fejlődésére? A külföldi teológiákon tanuló peregrinusok mindig szélesítették, gazdagították egy fakultás

látóköre. Az első világháború előtti évtizedben a berlini egyetem jelentette a tudományos világ központját, ahol a legmagasabb szinten művelték az egyes diszciplínákat, így a teológiai szakágat is. Ha az enyedi teológiát a hollandiai orientáció határozta meg, akkor a kolozsvári fakultás irányultsága ebben az évtizedben a német főváros volt. Ezt a változást igazolja az a tény, hogy a jeles hallgatók itt kívánták folytatni stúdiumaikat. Az ottani tapasztalatokat mindig összehasonlították az itthoni teológia művelésével.

Az első tanulságot ifj. Bartók György fogalmazta meg, aki a német módszer erős oldalát abban látta, hogy az elméleti oktatást kiegészíti a gyakorlati foglalkozás. A tanárok a szemináriumi órák keretében vezetik be a hallgatókat a tudományos munka világába, ill. az elvont tételek gyakorlati alkalmazásába.

Teológiai szempontból a peregrinusoknak fontos felismerése volt, hogy a gyakorlati teológia szakoktatói szorgalmazták az egyház belmissziói, ill. szociális tevékenységét. Mivel Berlin három milliós lakosú világváros volt, a polgári réteg mellett nagyon nagy volt a hátrányos helyzetben élők száma, akik szegénységben, munka nélkül, nagycsaládokban éltek, és ahol nagy szükség volt a diakóniai szolgálatra, beteg- és öreggondozásra, a kallódó ifjak iskoláztatására, az alkoholizmus, a prostitúció elleni küzdelemre. Ezen a téren a kolozsvári peregrinusok sokrendű tapasztalatot szereztek, és egyben indítást nyertek azok itthoni alkalmazására.

Pozitív jelenségnek nevezhető az a tény, hogy a diákok követték az egyházi és világi sajtó tudósításait, melyek alapján olyan alapvető kérdésekre lettek figyelmesek, mint az elvilágiasodás, az egyházból való kilépések, az egyház mellett, ill. ellen működő sekták tevékenysége. De találkoztak olyan fontos vitákkal, amelyek a darwinizmus által javasolt világkép és a bibliai világszemlélet ellentétével foglalkoztak. Egy új világrend kibontakozásának a jelenségei, vitái voltak ezek, melyekre a peregrinusok az erdélyi egyház, ill. teológiai szemlélet alapján keresték a választ. Azt mondhatjuk, hogy amikor a kolozsvári teológusoknak állást kellett foglalniuk, vagy véleményt kellett formálniuk a dogmaellenes tanítás és az egyházias, hitvallásos felfogás között, akkor a közvetítő álláspontra helyezkedtek.

Kivégzések a dualizmus kori Felvidéken, a sajtó tükrében¹

Executions in the Dualism-era Highlands,
in the light of the press

Pető Bálint²

Beérkezett/Received: 2025.02.10.

Lektorálva/Reviewed: 2025.03.08. / 2025.03.11.

Elfogadva/Accepted: 2025.03.16.

DOI: 10.36007/teofor2025.1.072-091

Abstract: Executions in the Dualism-era Upper Hungary, in the light of the press

The history of Hungarian criminalistics - including the death penalty - in the dualist era is not easy to explore with scientific rigour and purpose, because the primary sources of justice (trial transcripts, interrogation records, official reports on the execution of sentences, etc.) were almost entirely destroyed by the flames during the Second World War and the 1956 Revolution and War of Independence. Research on the subject is not a hopeless task, however, as the contemporary press, which

¹ A kutatást a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klasztere támogatta. A szerző a „Halálbüntetés a dualista Magyarországon – a korabeli sajtó tükrében” kutatócsoport tagja. (The research was supported by the Humanities and Social Sciences Cluster of the Centre of Excellence for Interdisciplinary Research, Development and Innovation of the University of Szeged. The author is a member of „The death penalty in dualist Hungary – in the light of the contemporary press” research group.)

² Dr. Pető Bálint, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karának docense, peto.balint@szte.hu

was increasingly focused on tabloid news at the time, especially from the second half of the 1870s onwards, was keen to report on highly newsworthy crimes, including highly detailed reports from courtrooms and even executions, in most cases with great enthusiasm. Based primarily on the daily and weekly newspapers of the period, and of course with due criticism of the sources, this paper will attempt to describe two murders from the last third of the 19th century, the perpetrators of which paid with their lives for their actions in the Upper Hungary.

Keywords: dualism, criminology, death penalty, press, execution

Bevezetés

A törvényszegők számára az élet, hatalom általi, legális elvétele, már az ősidők óta bevett gyakorlat, amely számos államban napjainkban is közéleti viták tárgya. Így van ez Magyarországon is, ahol szintén a kezdetektől fogva alkalmaztak halálbüntetést, s nem csak az emberölést elkövetők számíthattak erre az ítéletre: első királyunk, I. (Szent) István alatt akár az is az életével fizetett, aki az uralkodót megrágalmazta, I. (Szent) László alatt pedig egy egyszerű lopásért is nagy eséllyel halálos ítélet lett az eljárás vége. A középkor során hasonló sorsra juthattak a tolvajok, az idegen pénzt az országba behozó és az azt elfogadó személyek, az egyházi javakat bitorlók, a rablógyilkosok, a nemesembereket megsebző egyének, és még hosszasan folytathatnánk a sort, hiszen a feudális magyar jog majdnem kétszáz különböző cselekményt büntetett halállal. A kivégzési módszerek ugyancsak nagy változatosságot mutattak, függően nem csupán a bűncselekmény jellegétől és súlyától, hanem az elkövető személy társadalmi státuszától is. Használták az akasztófát, a lefejezést, a kerékbe törést, a máglyán való elevenen megégetést, a karóba húzást, a vízbe fojtást stb. Emellett nem ritkán kiegészítő kínzásokat is alkalmaztak a végrehajtási aktus során, például megkorbácsolták az illetőt, levágták a kezét, vagy kimetszették a nyelvét; a bőrét és a húsát szaggatták hevített fogókkal (gondoljunk csak Dózsa kínhalálára), vagy akár ló farkához kötve vonszolták a vesztőhelyre. Az is gyakran előfordult,

hogy meggyalázták a már kiszenvedett elítéltet: például felnégyelték, vízbe dobták a testét, az pedig általános szokás volt, hogy az emberi maradványokat hosszú időre, közszemlére tették. Mindennek a lényege nem elsősorban a törvényszegők kemény megbüntetése volt, sokkal inkább szolgálta a társadalom megfélemlítését.³

Jelentős változás csak az 1800-as években következett be, több lépcsőben. Mindenekelőtt 1814 májusában az uralkodó megtiltotta az ítélet-végrehajtást megelőző különféle kínzásokat, beleértve a megcsonkítást is. 1841-ben látott napvilágot Szemere Bertalan nagy visszhangot kiváltó, pályadíjas tanulmánya, amelyben a halálbüntetést feleslegesnek, idejétmúltnak és értelmetlennek tartja, helyette pedig az életfogytig tartó szabadságvesztést javasolja.⁴ Az 1878. évi V. tc. (az ún. „Csemegi-kódex”) végül törvényi keretek közé foglalta a felvilágosult szellemiséget, és – bár teljesen nem törölte el – a halálbüntetés alkalmazhatóságát nagyon bekorlátozta: kizárólag a felségsértést (értsd: a király ellen elkövetett gyilkosságot, vagy annak kísérletét), illetve az előre megfontolt szándékos emberölést lehetett ezután így szankcionálni.⁵ Ezt követően jelentősen lecsökkent a kivégzések száma, hiszen a törvényszékek már eleve ki sem szabták a legsúlyosabb büntetési formát, vagy ha mégis, a fellebbviteli fórumok (királyi tábla, kúria) sokszor enyhítették a döntést. Végso esetben pedig a halálraítélt az uralkodó kegyelmében is bízhatott. Mindemellett a kivégzés módja is leszűkül: polgári ügyekben kizárólag a kötél lett az egyetlen eszköz (a hadseregénél a lőpor és golyó használatát továbbra is megengedték), illetve fontos változás volt az is, hogy magára az ese-

³ Kisnémet Judit: A halálbüntetés története Magyarországon. In: *Magyar Rendészet*. 2015. XV. évfolyam. 6. sz. 103–116. (a továbbiakban: Kisnémet, 2015) 103–104.

⁴ Kabódi Csaba – Lőrincz József – Mezey Barna: *Büntetéstan alapfogalmak*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005. 65.; bővebben lásd: Szemere Bertalan: *A büntetésről s különösbbe a halálbüntetésről*. Buda, Magyar Tudós Társaság, 1841.

⁵ *1878. évi V. törvénycikk – a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről*. 20–21. §, 126. §, 128. §, 278. §.

Elérhető: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=87800005.TV&txtreferer=94500007.TV>, letöltés: 2025. január 5.

ményre ezután csak zárt helyen kerülhetett sor, a nagy nyilvánosságot tehát kizárták a végrehajtás megtekintéséből. Ez alól esetenként kivételt képezett a katonai bíraskodás, mint azt látni fogjuk, emellett fontos megjegyeznünk, hogy – ellentétben a XX. század második felének gyakorlatával – az ügyész bizonyos férfi személyeket külön jegy ellenében beengedhetett a kivégzésre, többek között a sajtó tudósítót. A csökkenő tendenciát a huszadik század első felének világháborúkkal, valamint forradalmakkal terhelt évtizedei megtörték, a kivégzések számának újbóli, látványos mérséklődése majd csak az 1956-os eseményeket követő megtorlások befejeztével következett be.⁶

A következőkben a dualizmus kori Felvidéken elkövetett két olyan súlyos bűncselekményt mutatunk be, amelyek elkövetőire nem csupán kimondták a legsúlyosabb ítéletet, hanem végre is hajtották azokat.

Rablógyilkos katona akasztása Kassán

„A kassai illetőségű Istványi Istvánt egy Nyíregyháza melletti pusztán három cigánygyerek megölte, s hat krajcárnyi pénzétől kifosztotta” – számolt be a *Pesti Hírlap*⁷ 1879. augusztus 18-i száma a „Napi hírek” rovatban. Az újság nem említi a bűncselekmény pontos dátumát (1879. július 30-ról 31-re virradó éjszaka történt⁸), s a korabeli információáramlás lassabb tempójával magyarázható, hogy az ország egyik legismertebb napilapja is csak két és fél héttel később számolt be a viszonylag nagy hírértékű eseményről.⁹ Hasonlóan járt el a Kassán heti háromszor megjelenő *Pannonia* is, amelyben egy nappal korábban, augusztus 17-én volt olvasható: „[Raubmord wegen 6 Kreuzer.] Laut einem an das hiesige Bezirksgericht angelangten Berichte wurde in der Nähe von Nyíregyháza auf einer Puszta der von Kaschau gebürtige Stefan Istványi von drei jungen Zigeunerburschen erschlagen und seiner Baarschaft im Betrage von 6 Kreuzern beraubt.

⁶ Kabódi–Lőrincz–Mezey, i. m. 67–69.

⁷ A sajtóorgánumok neveit, valamint a bennük található rovatok címeit korabeli írásmód szerint említjük.

⁸ A Hon, XIX. évf. (1881) 19. sz. (reggeli kiadás) 2.

⁹ Pesti Hírlap, I. évf. (1879) 228. sz. 6.

Die Mörder sind der That geständig.”¹⁰ A *Hölgyek Lapjában* szintén csupán szűkszavú hírt találunk augusztus 24-én: „Nyíregyháza mellett Istványi István kassai lakost három cigány gyerek meggyilkolta, hogy hat krajczár pénzétől megfoszthassák.”¹¹ Mint láthatjuk, az elkövetők származását mindegyik lap kihangsúlyozza, azonban tévesen említik az áldozat keresztnévét, amely nem István, hanem János volt (az ügy fejleményeiről való későbbi tudósítások már korrigálták a hibát), foglalkozására nézve pedig pincér.¹²

A három gyanúsítottat – Sarkadi („Berti”) Istvánt, Magyar („Ezer”) Józsefet és Ruha („Disznó”) Sándort – végül az áldozattól a készpénzen kívül elrabolt egyéb holmik buktatták le. Magyar és Ruhát, mint polgári személyeket Szatmáron állították bíróság elé: előbbi tizenöt, utóbbit pedig ötévi szabadságvesztésre ítélte a törvényszék. Sarkadi esetében viszont más volt a helyzet: a civil foglalkozása szerint kovács¹³ fiatalember a miskolci központú 65. gyalogezred¹⁴ tagja volt, azonban a szolgálatból engedély nélkül távozott – vagyis nem csak rablógyilkosság miatt vonták felelősségre, hanem katonaszökevénynek is minősült.¹⁵ A kassai katonai törvényszék ezért a leg súlyosabb ítéletet szabta ki rá.¹⁶ „A rablógyilkos szökött Schmerling-ezredbeli közkatonának ma (25-én) olvasták fel a kaszárnya tágas udvarán a halálos ítéletet. Az elítélt a törvényszék tagjai közelében foglalt helyet. A dobszó elpergése után német nyelven felolvasták

¹⁰ „[Rablógyilkosság 6 krajcárért.] A helyi járásbírósághoz érkezett feljelentés szerint a kassai születésű Istványi Istvánt Nyíregyháza közelében, egy pusztai úton három cigány fiatalember agyonverte, és 6 krajcár értékben készpénzt is elrabolta. A gyilkosok beismerték a bűncselekményt.” Pannonia, évf. megjelölés nélkül (1879) 99. sz. 2.

¹¹ *Hölgyek Lapja*, III. évf. (1879) 34. sz. 11.

¹² *Fővárosi Lapok*, XVIII. évf. (1881) 15. sz. 5.

¹³ *Felvidéki Közlöny*, III. évf. (1881) 9. sz. 2.

¹⁴ Dobrossy István: Miskolc írásban és képekben. Miskolc, Belvárosi Kulturális Menedzser Iroda, 1994. 124.

¹⁵ *Függetlenség*, II. évf. (1891) 22. sz. 3.; *A Hon*, XIX. évf. (1891) 25. sz. (esti kiadás) 2.

¹⁶ *Békésmegyei Közlöny*, VIII. évf. (1881) 10. sz. 2.; *Budapest*, V. évf. (1881) 19. sz. 5.; *Fővárosi Lapok*, XVIII. évf. (1881) 15. sz. 5.

neki a kötéshalálra szóló ítéletét, s ezt neki egy őrnagy magyar nyelven magyarázta meg. Az elítélt megindultnak látszott. Kozarek itt van, ki a siralomházba kísérte az elítéltet. Valószínű, hogy csütörtökön (január 27-én) fog az ítélet végrehajtatni” – olvashatjuk a *Pesti Hírlap*ban. A cikkben említett személy, aki a kaszányaudvarról a siralomházba kísérte Sarkadit, az állami ítélet-végrehajtó volt, Kozarek Ferenc, aki két segédjével, nem sokkal korábban érkezett meg Kassára a fővárosból.¹⁷

A kolozsvári kiadású *Magyar Polgár* részletesebb tudósítást közölt a huszonöt esztendő¹⁸ rab siralomházban töltött óráiról (bár az elítélt nevét tévesen Józsefként említi): „... Sarkady József, kit a katonai törvényszék kötélt által való halálra ítélt, már a nagy kaszányaiban levő siralomházban van közszemlére kitéve. Kedden, f. hó 25 én hirdették ki előtte a halálos ítéletet. Nyugodtan, arcza egyetlen izmának rángatózása nélkül hallgatta Sarkady a kihirdetést, csak midőn bör-

¹⁷ Ellenőr, XIII. évf. (1881) 39. sz. 3. (Jellemző a korabeli sajtó nem ritkán előforduló felületességére, hogy az újság az egyetlen mondatnyi hírben is két téves információt közöl: az ekkor már hosszú évek óta országosan közismert, több kivégzést is végrehajtott Kozarek keresztneveként Jánost ír, az áldozat foglalkozását pedig szabónak említi pincér helyett.) Ugyanebben a lapban tréfás anekdotát is olvashatunk a hóhérral kapcsolatban, amely jól mutatja, milyen fokú közismertségnek örvendett akkoriban az állami ítélet-végrehajtó: „F. hó 2-án este, mint rendesen, nagy társaság gyűlt egybe a kassai Schalkház szálloda kávé- és éttermében, s az újságolvasók nagy érdeklődéssel olvasták a budapesti lapokban, hogy Kozarek Kassára indult, következőleg már meg is érkezett. Egy fiatal ur ép letette az újságot az asztalra, midőn egy idegen, kissé őszbe vegyült martialis alak ül melléje, ki az újdonságot sajtószerű mosolylyal olvassa el. A fiatal ember fején gondolat villan át s kérdezi az idegent, honnan érkezett. – Pestről – felelé ez. – S mi járhatban? – A törvényszékkal van dolgom! – Megvan! – gondolja a fiatal, felkel s odasugja néhány ismerősének: – Nézzétek, ott ül Kozarek! – E hír lavina gyanánt terjed el a termekben, s mindenki előző megtekinteni a híres embert, kinek szabadalma van embertársait a más világra szállítani. Végre megérkezik az illetőnek egy régi ismerőse, ki szóba áll vele, s kit miután elhagyja, többen interpellálnak. Ekkor tűnik ki, hogy az bizony nem Kozarek, sem nem hóhér, hanem egy derék gazdatiszt a vidékről, ki peres ügyben jött Kassára.” (Ellenőr, XIII. évf. [1881] 49. sz. 2.)

¹⁸ Politikai Újdonságok, XXVII. évf. (1881) 5. sz. 9.

tönébe kísérték vissza, ájult el ott. Mihelyt eszméletre tért, bevezették a siralomházba. Sokan bámulják egykedvűen, sokan a részvét könnyüivel szemökben. Igen kevésnek sikerült azonban az elítélthez intézett kérdésekre feleletet kapni. Legtöbbnyire némán tekint maga elé, a nélkül, hogy arczáról le lehetne olvasni ama harczot, a mely bensejében tombol. Egy huszártiszt kérdő [sic!] tőle: »Félsz e a haláltól?« »Magyar ember nem fél a haláltól«, felelé. Egy másik azt kérdezé tőle: »Miért követte el a gyilkosságot?« »Tudom is én! – felelé – talán barátságból czimborám iránt.« Később szivarral kínálták, visszautasította s mondá: »Adjanak neki inkább egy kis bort és enni valót.« Kapott. Hozzá intézett vigasz szavakra felelé: »Jobb így, mintha 20 vagy ki tudja hány évi börtönre ítélték volna!« Majd a porkolábnak mondá, hogy van még 7 forintja, hozzon neki ezért enni és inni valót, mert egyedül áll e széles világon, nincs kire hagynia ez összeget [sic!].¹⁹ A *Felvidéki Közlöny* szerint egy másik kérdés arra vonatkozott, hogy vajon az elítélt családja tud-e róla, mi vár rá. Erre a rab azt felelte: „Vannak testvéreim, válaszolá. – Irni nem tudok, s így nem is tudathatnám velök bajomat. De ha irni tudnék, se tudatnám velök, miért keseritsem őket, hisz úgy se segíthetnek rajtam.”²⁰ Az elítéltnak közben hoztak bort, de „inkább gyermek módjára szöröcsölte, mint nyelte”. Ezután megérkezett a cellába Béky Sámuel református lelkész, aki a hit segítségével próbálta felkészíteni utolsó útjára a fiatalembert. Másnap Sarkadinak furcsa kívánsága volt: egy csokrot kért, mondván, hogy nagyon szereti a virágokat. Kapott is egy csinos kis bokréját, amelyet kedvteléssel szemlélt. Emellett népdalokat énekelt, és folyamatosan ivott. Kérésére a börtönőr felolvasta neki a *Felvidéki Közlöny* aktuális számát. Mikor az ő esetét taglaló hírhez ért az altiszt, Sarkadi büszkén félbeszakította: „No lám, még az ujság lapba is belekerültem!”²¹

Az ítéletet a várakozásokkal ellentétben nem zárt helyen, hanem – katonáról lévén szó – nyilvánosan, közterületen hajtották végre. Az akasztófát az Eperjesre vezető út mentén álló indóháztól keletre lévő

¹⁹ Magyar Polgár, XV. évf. (1881) 22. sz.

²⁰ Felvidéki Közlöny, III. évf. (1881) 9. sz. 2.

²¹ Uo.

sintértelep közelében állította fel Kozarek Ferenc és két segédje.²² Sarkadi az utolsó éjszakáját erős őrizet mellett, végig ébren töltötte, és a bor elfogyta utáni józanodással lassan erőt vett rajta a nyugtalanság.²³ A kíváncsiskodó nép egészen estig ostromolta a kaszárnyaépületet, hogy láthassa a rablógyilkost.²⁴

1881. január 27-én reggel fogcsikorgató hidegre ébredt Kassa városa, azonban a kedvezőtlen időjárás nem akadályozta meg a település lakosságának nagy részét, hogy megtekintse a nem mindennapi eseményt: már kora reggel hatalmas tömeg, a *Pesti Hírlap* tudósítója szerint négy-ötezer, a *Felvidéki Közlöny* szerint hatezer ember – vagyis az akkoriban huszonhatezer fő²⁵ Kassa népességének körülbelül ötöde – gyűlt össze a kaszárnya körül,²⁶ míg sokan már eleve a kivégzés helyszínére mentek.²⁷ Miután megreggelizett, pontosan nyolc órakor kivezették a halálraítéltet lelkésze társaságában. Kocsit kínáltak neki, de ő egykedvű nyugalommal visszautasította: gyalog kívánta megtenni a kivégzés helyszínére vezető utat.²⁸ „... megperdült a dob, s a helyben állomásozó 34. ezred egy bataillonja²⁹ Bischof őrnagy által vezényeltetve megnyitotta a menetet. Szuronyok közt Béky ref. lelkész mellett jött az elítélt, saját kívánsága szerint gyalog, két oldalt és a háttért ismét katonaság foglalta el. Tagjait katona köpeny fedé, sapkája, mely mellett rozmarin szál volt, mélyen szemére volt huzva. Szemein a láznak és virasztásnak, arczán az izgatottságnak, s

²² Politikai Ujdonságok, XXVII. évf. (1881) 5. sz. 9.

²³ Felvidéki Közlöny, III. évf. (1881) 9. sz. 2.

²⁴ A Hon, XIX. évf. (1881) 27. sz. (esti kiadás) 2.

²⁵ Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Abauj-Torna vármegye és Kassa. Kassa népessége. Polgári lakosság és katonaság. Szaporodás 1850-től.* Elérhető: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarország-varmegyei-es-varosai-1/abauj-torna-varmegye-es-kassa-2/kassa-nepessege-151/polgari-lakosság-es-katonaság-szaporodás-1850-tól-152/>, letöltés: 2025. január 7.

²⁶ Pesti Hírlap, III. évf. (1881) 27. sz. 5.; Felvidéki Közlöny, III. évf. (1881) 9. sz. 2.

²⁷ Politikai Ujdonságok, XXVII. évf. (1881) 5. sz. 9.

²⁸ Ellenőr, XIII. évf. (1881) 47. sz. 2.

²⁹ Bataillon: zászlóalj

lelki gyötoremnek nyomai látszóttak. Szótalánul ment...” – írja a *Felvidéki Közlöny*.³⁰

A vesztőhelyre érve, szabály szerint még egyszer felolvasták előtte az ítéletet, majd Bischof őrnagy átadta őt Kozareknek és segédeknek. Az addig bátran viselkedő Sarkadi a bitófa alatt nem bírta tovább tartani magát, és – hasonlóan a két nappal korábbi ítélethirdetéshez – elájult. A hóhérsegédek így egy eszméletlen embert emeltek a bitóra, akivel Kozarek gyorsan végzett: „az egész műtét alig tartott egy perczig”.³¹ Az akasztófán függő alakon feltűnő látvány volt a kis virágcsokor, amelyet előző nap kapott a siralomházban, és amit betűzött a kabátja gomblyukába utolsó útja kezdetekor. Miután Kozarek jelentette a vezénylő őrnagynak, hogy a munkáját bevégezte, az ezredorvos kezdte vizsgálni a kivégzettet, és mintegy tizenöt perc múlva konstataulta, hogy a halál beállt. A lelkész imát mondott a bűnhődött lelki nyugalmaért, akit még órákig a bitón hagytak elrettentésül.³² „Az őrtálló szuronyos katonák körét folyton sűrű tömeg hullámozta körül, izgatva magát az undorító látvány által” – festi le érzékletesen az eseményt a *Pesti Hirlap*.³³ Kora délután a testet leoldozták, felboncolták, majd elhantolták.³⁴

A *Felvidéki Közlöny* a kivégzés részletes ismertetését követően, külön hírben számolt be róla, hogyan tűnt el a Sarkadi kabátját díszítő virágcsokor. „F. hó 27-én délután, midőn sok nézője volt a felakasztott Sarkadi Istvánnak, egy külvárosi asszony egészen odafurakodott a bitófa mellé, s mielőtt az örök megakadályozták volna, kikapta a kivégzett kabátjának gomblyukából azon kis bokrétát, melyet ő maga tűzött volt oda, mielőbb az utolsó útra indult. Utána eredtek többen,

³⁰ *Felvidéki Közlöny*, III. évf. (1881) 9. sz. 2.

³¹ A Hon, XIX. évf. (1881) 27. sz. (reggeli kiadás) 2. Megjegyeznénk, hogy a korabeli tudósítók sok esetben eltúlozták a végrehajtási aktus időtartamát. Az „egy perc” – főleg Kozarek Ferenc esetében, aki mindig igyekezett nagyon gyorsan véget vetni az áldozat kínjainak – inkább csak hosszú másodperceket jelentett. Közelebb állhat tehát a valósághoz a *Felvidéki Közlöny* tudósítója, aki szerint „alig pár pillanatnyi munka után rendkívüli ügyességgel a műtét végre volt hajtva”. (*Felvidéki Közlöny*, III. évf. [1881] 9. sz. 2.)

³² *Felvidéki Közlöny*, III. évf. (1881) 9. sz. 2.

³³ *Pesti Hirlap*, III. évf. (1881) 27. sz. 5.

³⁴ A Hon, XIX. évf. (1881) 27. sz. (esti kiadás) 2.

hogy elvegyék, és talán maguk közt felosszák, de a huszáki asszonykának fürge lábai voltak, s oly gyorsan futott, hogy ki sem érhetette el.” A cikk beszámol egy másik, középkorból megmaradt hiedelemről is, miszerint a hóhér kötele szerencsét hoz – ennek szellemében a tömeg nem csak a kötele, hanem az egész akasztófát meg akarta szerezni, „mindenki csak egy darabkát, egy kis forgácsot kért belőle”, de a fegyveres őrök ezt megakadályozták. Mindemellett „a lutrisoknak is sok dolguk volt, nyakra főre raktak az emberek, de még az asszonyok is”.³⁵ Utóbbi babonáról is több helyütt olvashatunk a dualizmus kori kivégzések alkalmával a sajtóban: sokan ilyenkor a halálra ítélt személyhez köthető számokra (születési dátum, életkor, a kivégzés időpontja stb.) tettek fogadást, és bíztak a szerencsés meggazdagodásban.³⁶

Hármas emberölés Izsán

„Hármas rablógyilkosság. Izsza községében f. hó 14-én reggel Kainer Salamon kocsmárost, annak nejét és 13 éves unokáját Baum Jozefát, mindhármat az ágyban fekvve meggyilkolva találták. Kainerné még hörgött és csak 8 óraker reggel lehelte ki lelkét” – adta hírül a *Komáromi Lapok* 1888. március 17-én. Az újságban olvashatjuk továbbá, hogy a szorgos Kainer³⁷ már harmincöt éve volt Izsán kocsmáros, a helyi lakosság körében feleségével³⁸ közmegebecsülésnek örvendett,

³⁵ Felvidéki Közlöny, III. évf. (1881) 9. sz. 3.

³⁶ Lásd pl. Pető Bálint: *Végrehajtott halálos ítéletek Szekszárdon a „boldog békeidőkben”*. Délvidéki Szemle, XI. évf. (2024) I. sz. 149–175. 166.

³⁷ Az áldozatok életkorát nem sikerült pontosan kiderítenünk: az idős kocsmárost a Büntető Jog Tára „hatvan év körülínek” említi, feleségét „hasonkorúnak” (XIX. kötet [1889] 13. sz. 196.); a Komáromi Lapok tudósítása a kocsmárost hatvanöt évesnek mondja (X. évf. [1889] 9. sz. 3.); a Pesti Hírlap szerint Kainer Salamon hetvenéves volt halálakor, felesége pedig hatvan (XI. évf. [1889] 223. sz. 10.). A szintén meggyilkolt unokát valamennyi orgánus tizenégy évesnek említi.

³⁸ A kocsmárosné leánykori nevét az Esztergom és Vidéke Grosz Katalinként közli (XI. évf. [1889] 100. sz. 1.), jó eséllyel viszont hitelesebb a házaspár leányának (Katharina Kainer) házassági anyakönyvi bejegyzése, ahol az édesanyát Grosz Betti alakban említik. Lásd: Az izraelita egyház házassági anyakönyvei, Ógyalla, 1874. év, 32. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-G11T-XGB?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A6NM8-6Q6M&action=view&cc=1554443&lang=hu>, letöltés: 2025. február 6.)

nem volt ellensége a faluban. Az orgánum beszámolt arról is, hogy őrizetbe vettek az ügygel kapcsolatban három rossz hírben álló molnárt, Komlósy Ferencet, Komlósy Andrást és Komlósy Ignácot, illetve, hogy a nyomozó hatóságok munkáját nagymértékben megnehezítette a lakosság, amely tömegesen csődült a helyszínre, összetaposva az értékes nyomokat.³⁹

A gyilkosság részleteiről a *Komáromi Lapok* is közölt információkat, a legpontosabban viszont a *Büntető Jog Tárából* tudjuk meg, mi is történt a végzetes éjszakán. Eszerint „Kainer Salamon a koponya jobb oldalán, Kainer Salamonné a homlokcsont jobbik felén, Baum Jozefa a fültő mögött szenvedtek testi sértéseket, továbbá, hogy a sértések tompa és tompa élű eszközzel, nagy erő kifejtése mellett hozattak létre s hogy a sértések feltétlen halálos sértések voltak, s végül hogy a sértéseket az áldozatok alvó állapotban minden védekezés nélkül az ágyba fekvé 1888. évi márczius 13–14-ike közti éjjel idegen kéz által mint élők szenvedték.”⁴⁰ A helyszíni szemlét végző Farkas Lajos törvényszéki bíró, Kossár Dezső királyi alügyész, illetve dr. Fáti Adolf törvényszéki orvos a vérbe fagyott áldozatokat nyakig „dunyhával” betakarva találta.⁴¹ Fontos volt továbbá, hogy a szobában, ahol Baum Jozefa holttestét felfedezték, egy festetlen faládika hevert felfeszítve a padlón, körülötte pedig némi váltópénz – a *Komáromi Lapok* szerint 10–15 krajcár⁴² – és papírok kiszórva. Hermann Gyuláné, a meggyilkolt Kainer házaspár leánya vallomásával igazolta, hogy szülei a felfeszített kis ládában szokták a pénzüket tartani, s miután a ládika üres volt, „a rablás tárgyi tényálladéka helyreállítást nyert”.⁴³

Nemsokára kiderült, hogy az őrizetbe vett személyek ártatlanok, a valódi tettest pedig az a gyakori bűnözői jellemhiba buktatta le, hogy rablóként nem tudott óvatos maradni, és hirtelen feltűnően költekezni kezdett. Ilyen viselkedés tűnt fel sokaknak Huber Adolf kar-

³⁹ Komáromi Lapok, IX. évf. (1888) 11. sz. 3.

⁴⁰ Büntető Jog Tára, XIX. kötet (1889) 13. sz. 196. Megjegyzendő, hogy a közlőny az ügy leírásánál végig – tévesen – „Irsa” községet említ „Izsa” helyett.

⁴¹ Komáromi Lapok, IX. évf. (1888) 11. sz. 3.

⁴² Uo.

⁴³ Büntető Jog Tára, XIX. kötet (1889) 13. sz. 196.

vai kocsmájában, ahol a településen élő, rovott múltú Kiss Lajos egyik napról a másikra napi szinten vendég lett – a gyanakvók egyike a törvénytelen gyermekként született, így anyja vezetéknévét viselő Kiss⁴⁴ természetes apja, Tóth József volt. A hír végül Hermann Gyuláné (a meggyilkolt házaspár lánya) révén eljutott a komáromi vizsgálóbíróhoz is, aki megbízta Bakos Ferencet, a város csendőrőrsének vezetőjét, hogy járjon utána a dolognak.⁴⁵

A többnapos nyomozást követően, 1888. április 10-én délelőtt Karván kattant a bilincs Kiss Lajos kezén, aki beismerte a rablógyilkosságot.⁴⁶ Elmondta, hogy január közepén jött el Karváról – ahol gyermekeivel, feleségével és annak szüleivel élt –, majd cselédnek elszegődött Izsára, Kiss Andrásához. Állítása szerint néhány héttel később levelet kapott apósától, aki anyagi segítséget kért tőle a nélkülöző család részére. Ekkor határozta el, hogy „inkább büntettet követ el, lopni fog, mintsem hozzátartozóit, családját éhen veszni engedje”. A gondolat által gyötörve egyik este bement Kainer Salamon kocsmájába dohányt venni, ahol a tizennégy éves Baum Jozefa szolgálta ki. Viszont két helyi férfi – egyikük az ő természetes apja, Tóth József – éppen akkor összeverekedtek a helyiségben, a zajra pedig előjött Kainer és felesége. Kiss Lajos „meglátva őket, mily öreg és gyámoltalan egyének, azonnal megfogamzott benne azon eszme, hogy legalkalmasabb lenne Kainerékat megölni és kirabolni”. Ezután hosszasan tervezte a rablást, majd 1888. március 13-án este magához vette gazdája, Kiss András baltáját, és nyolc óra tájban észrevétlenül belopózott a kocsmaterem mellett lévő istálló-, illetve cselédlakásul is szolgáló helyiségbe, ahol a sarokba támasztott mosóteknő alá beguggolva elbújt. Itt várta meg, amíg az ivóból a vendégek tíz óra körül eltávo-

⁴⁴ Kiss Lajos Madaron született, Kiss Erzsébet törvénytelen gyermekeként. A büntett elkövetésekor harmincéves volt, nő, felesége: Bartal Katalin. Lásd: A református egyház halotti anyakönyvei, Komárom, 1889. év, 107. sz. bejegyzés (forrás: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GBTF-HSR?cat=1062698&i=134&cc=1554443&lang=hu>, letöltés: 2025. január 30.)

⁴⁵ Büntető Jog Tára, XIX. kötet (1889) 13. sz. 196.

⁴⁶ Büntető Jog Tára, XIX. kötet (1889) 13. sz. 198.

tak, ezután előmászott, és baltával a kezében, egy padra ülve várakozott körülbelül fél tizenkettőig. Ekkor úgy gondolta, hogy Kainerék már alszanak, így a konyhán át az idős házaspár hálószobájába nyitott be hangtalanul, ahol előbb az alvó tulajdonos fejére sújtott le kétszer a balta fokával, majd ugyanígy végzett a másik ágyban fekvő asszonnyal is. Ezt követően belépett a másik szobába, és „azt gondolván, hogy most már ugyis mindegy, ha a kis leányt életben hagyja, úgy az megismeri és elárulja, a lámpát az asztalra téve, az ágyhoz lépett, és midőn a leányka éppen kifelé fordult s takaróját magára húzta, a kezében levő baltával azt is egyszer fejbe sújtotta, mely ütés a leánykát életétől azonnal megfosztotta.” Ezután egy-egy párnával betömte mindkét szoba ablaknyílását, nehogy az esetleg arra járó éjjeliőr kívülről benézhesen, majd hozzáfogott a készpénz kereséséhez. Baum Jozefa szobájában az egyik szekrényben megtalálta a festetlen faládkát, felfeszítette, s az abban talált pénztárcát magához vette. Kiment az istállóba, lámpát gyújtott, és a magával hozott tükörben megnézte az arcát, véres-e. Ekkor elmondása szerint éjjeli egy óra volt. Miután a ruháiról is megállapította, hogy tiszták, a gyilkosságnál használt baltát a lóitató edényben megmosta, és a szintén magával hozott saját kendőjével megtörölte. Mikor ezzel is végzett, a pénztárca tartalmát a helyiségben lévő cselédágyra terített szűrőre borította, és megszámlolta a különböző címletű pénzeket: tíz forintot ezüst tízkrajcárosokban, tizenkét forint húsz krajcárt ezüst húszkrajcárosokban; két darab tízforintost, kilenc darab ötforintost, valamint tizennyolc darab egyforintost számlált meg, „előadása szerint összesen 97 frtot és a 20 krajcárosok közt 7 darab jeruzsálemi huszast”.⁴⁷ A pénzből nyolc darab ezüst tízkrajcárost magához vett, a többit visszatette a tárcába, majd hazament a szállására, és elrejtette azt a gazdája udvarán lévő

⁴⁷ Büntető Jog Tára, XIX. kötet (1889) 13. sz. 197–198. A lényegen mit sem változtat, de megjegyzendő, hogy a végösszeg hibás: ha összeadjuk az egyes tételeket, akkor 105 forint 20 krajcár jön ki, ellentétben Kiss 97 forint, plusz hét darab 20 krajcáros végeredményével. Mindenesetre az újságok – egyszerűsítve a dolgot – 97 lopott forintot említenek, lásd pl. Pesti Hírlap, XI. évf. (1889) 223. sz. 10.; Komáromi Lapok, X. évf. (1889) 9. sz. 3.

szalmakazalba. Ezután részletesen elmondta, hol és mennyit költött a pénzből, illetve, hogy hatvanöt forintot valahol részegen elveszített.⁴⁸

Kiss Lajos⁴⁹ az elfogása után közvetlenül történő részletes beismerő vallomását – a sajtóorgánumok beszámolóí szerint – azért tette, mert a hatóságok elárulták neki: rokonait és feleségét is őrizetbe vették. Erre Kiss felkiáltott: „Igen, én vagyok a gyilkos, bevallok mindent, csak bocsássák szabadon az ártatlanokat!”⁵⁰ Később a komáromi törvényszéken annyiban módosította az általa korábban elmondottakat, hogy csupán az értékek eltulajdonítása volt a célja, gyilkolni nem állt szándékában.⁵¹ (A gyilkosságnak a bíróság általi minősítése rendkívül fontos volt Kiss további sorsát illetően, és ezzel a vádlott is nyilván tisztában volt: az akkor hatályos büntető törvénykönyv szerint, mint már említettük, az előre megfontolt szándékok lehetővé tették halállal büntetni; ha ez nem nyert bizonyítást, akkor legrosszabb esetben is „csak” életfogytig tartó fegyházbüntetés volt kiszabható.⁵²) A végtárgyalás első és második napjára (1889. február 28., illetve március 1.⁵³) beidézték, az elfogásakor tett beismerő szavainál jelen lévő személyekkel való szembesítés viszont megcáfolta Kiss védekezését, hiszen a tanúk egybehangzóan állították: őrizetbe vétele

⁴⁸ Büntető Jog Tára, XIX. kötet (1889) 13. sz. 198.

⁴⁹ A Komáromi Lapok X. évf. (1889) 9. sz. 3. oldalán ad leírást az elkövetőről, miszerint „31 éves, róm. kath., madari születésű, nős, két gyermek apja”. Érdekességképpen megjegyezzük, hogy a következő lapszámban (X. évf. [1889] 10. sz. 3.) helyreigazítást közöl az orgánum – erős iróniával fűszerezve – egy olvasói levél alapján: „A következő sorokat vettük: »Tek. Szerkesztő úr! Becses lapja mult számának 'Az izsai hármass gyilkosság' című cikkében a vádlott Kis Lajosról az állítatik, hogy ő róm. kath. vallású, pedig tudtommal épen református. Sziveskedjék tehát e – látszólag – csekély hibát a jövő számnak hírrovatában rectificálni. Tisztelettel Schuster Aladár. (Készséggel rectificáljuk. Tudósítónk a bűnös, aki pedig se nem protestáns, se nem zsidó. A szerk.)«

⁵⁰ Pesti Hirlap, XI. évf. (1889) 223. sz. 10.

⁵¹ Büntető Jog Tára, XIX. kötet (1889) 13. sz. 198.

⁵² 1878. évi V. törvénycikk – a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről. 278–280. §. Elérhető: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=87800005.TV&txtreferer=94500007.TV>, letöltés: 2025. január 5.

⁵³ Komáromi Lapok, X. évf. (1889) 9. sz. 3.

után a vádlott elmondta, hogy eleve gyilkossági szándékkal érkezett Kainerékhez.⁵⁴ Pulay Géza törvényszéki elnök megkérdezte Kisstől a tárgyalás első napján, hogy mennyi időre volt szüksége a három gyilkosság elkövetéséhez, mire a vádlott a következőt felelte: „öt perc alatt végeztem”.⁵⁵

A törvényszék végül előre megfontolt szándékúnak minősítette a hármas emberölést, többszörösen indokolva. Először is, Kiss gyilkosság utáni viselkedése az istállóban erre utalt a bíróság szerint (ti. hogy saját tükröt és törülközőt is vitt magával a helyszínre a tisztálkodáshoz), másfelől, hogy előbb ölt – ráadásul alvó, védekezésre képtelen személyeket –, és csak azután lopott. Harmadszor: nem vitt magával olyan értékes tárgyakat – például egy pohárban lévő gyűrűket vagy a falon függő ezüst zsebórát –, amelyek könnyen elárulhatták volna; végül pedig „a büntett elkövetése után figyelme minden oly körülményre, mely gyanuba hozhatta volna, részletesen kiterjeszkedett”. Ezen kívül az orvosszakértők szerint a vádlott épelméjű volt a tett végrehajtása előtt, alatt és után is; emellett már vonták felelősségre korábban nyereségvágyból elkövetett büntettért. Végül, nem állta meg a helyét, hogy a rablásra családja nyomasztó anyagi helyzete indította, ugyanis kiderült: feleségének a gyilkosságot követő legközelebbi vasárnap, Karván tett látogatása alkalmával két részletben három, illetve apósának öt forintot adott a közel százforintnyi zsákmányból. Ráadásul a nejének adott három forintnak csak a felét fordították élelemre, a többit Kiss szintén „eltivornyázta”. Emellett maguk az érintettek – Kiss felesége, illetve a velük egy háztartásban élő apósa és anyósa – is cáfolták a törvényszéken, hogy a família éhezett volna. Enyhítő körülményként értékelte viszont a törvényszék, hogy Kiss Lajos – bár később módosította – azonnal részletesen bevallotta a bűncselekmény elkövetését, mikor értesült róla, hogy ártatlan rokonait őrizetbe vették. Viszont a bíróság szerint ez túl csekély súllyal esett latba a hármas emberöléssel szemben. A védőügyvéd másik érvét pedig, amely Kiss sanyarú gyermekkorára, elhanyagolt

⁵⁴ Büntető Jog Tára, XIX. kötet (1889) 13. sz. 198.

⁵⁵ Komáromi Lapok, X. évf. (1889) 9. sz. 3.

neveltetésére vonatkozott, nem is vették figyelembe, tekintve, hogy a vádlott az „állását megillető műveltségnek jóval magasabb fokán állónak tünt fel”.⁵⁶

A komáromi törvényszék a tárgyalás harmadik napján, 1889. március 2-án hozott ítéletet: Kiss Lajost halálbüntetéssel sújtotta. A másodfokon eljáró királyi tábla május 6-án jóváhagyta a döntést, akárcsak augusztus 8-án a királyi kúria büntetőtanácsa.⁵⁷ Utóbbi ekkor automatikusan kegyelmi tanácsá alakult át, és felterjesztette az ügyet az uralkodóhoz. Kiss Lajos számára tehát az utolsó remény a király pozitív döntése volt, amely azonban nem vált valóra: 1889. december 9-én, hétfőn, reggel fél nyolckor Pulay Géza, a komáromi törvényszék elnöke kihirdette az ottani fogházban már több mint másfél éve raboskodó elítélt előtt a jogerős határozatot, illetve, hogy a halálos ítéletet másnap reggel végre fogják hajtani.⁵⁸ A településen nagy volt az izgalom, mivel a törvényszékek kiegyezés utáni – 1871. évi XXXI. törvénycikk alapján történő⁵⁹ – megszervezése óta ez volt az első kivégzés Komáromban.⁶⁰

Kiss Lajos meglepően nagy nyugalommal fogadta az ítéletet, elmondása szerint régóta felkészült a halálra, valamint arra, hogy az uralkodó sem hoz számára kedvező döntést. A védőügyvéd tett egy végső kísérletet: egy kegyelmi kérvényt tartalmazó sürgönnyt küldött a királyhoz, de nem járt eredménnyel. Közben Kozarek Ferenc állami ítélet-végrehajtó és két segédje a délelőtti folyamán megérke-

⁵⁶ Büntető Jog Tára, XIX. kötet (1889) 13. sz. 199–200.

⁵⁷ Büntető Jog Tára, XIX. kötet (1889) 13. sz. 200.

⁵⁸ Nemzet, VIII. évf. (1889) 340. sz. (reggeli kiadás) 3.; Pesti Napló, XL. évf. (1889) 340. sz. 3.; Fővárosi Lapok, XXVI. évf. (1889) 339. sz. 6.; Esztergom és Vidéke, XI. évf. (1889) 100. sz. 1.

⁵⁹ *A bírósági rendszer 1868 után. Az 1868/69-es reformok nyomán kialakult bírósági szerkezet.* Forrás: <https://konyvtar.parlament.hu/a-birosagi-rendszer-1868-utan> (letöltés: 2025. február 1.)

⁶⁰ Esztergom és Vidéke, XI. évf. (1889) 100. sz. 1.

zett a fővárosból, és nekifogtak a törvényszéki fogház udvarán felállítani a bitófát.⁶¹

Kisst a nap folyamán felkeresték hozzátartozói, akiket igyekezett megnyugtatni, az ő lelki gondozását pedig Gyalóky László⁶² végezte. A református lelkész több alkalommal felkereste az elítéltet a hétfőn napközben, majd éjjel együtt virrasztott vele. Kiss buzgón imádkozott, mint egyébként fogsága egész ideje alatt. (Közben egy komáromi fényképész le is fotózta.) A helyi vendéglőből hoztak neki ételt, italt, amit jóízűen elfogyasztott. Az utolsó éjszakán keveset beszélt, három óra körül lefeküdt, és egy órát aludt. Mikor felébredt, „szótlanul, nagy lelki nyugalommal várta a végzetes órát, kivézetése perceit”.⁶³

Magáról a kivégzésről a legtöbb országos lap beszámolt vagy saját tudósítója révén – hiszen, bár az akasztás zárt helyen történt, a sajtó képviselőit a legtöbb esetben beengedték a végrehajtást megtekinteni –, vagy más orgánumtól átvett hírként.⁶⁴ Akadt újság, amelyik nem

⁶¹ Esztergom és Vidéke, XI. évf. (1889) 100. sz. 1–2. Fontos megjegyeznünk, hogy ez alapján Kiss Lajos előtt az ítéletet nem szabályos módon hirdették ki. Ugyanis az 1880-as, a halálbüntetés 2106. sz. igazságügyminiszteri körrendeletéhez kapcsolódó 1. sz. melléklet 6. pontja a következőképpen fogalmaz: „Ha a hóhér már rendelkezésre áll, a halálos ítélet reggeli órákban és pedig oly időben hirdetendő ki, hogy az elítéltnak a halálra való előkészülésre még 24 órai időtartama maradjon, mely időre vallásabeli lelkész adandó melléje.” (*A m. kir. igazságügyminiszternek 2106. számú körrendelete, az 1878. évi V. törvény cikkben megállapított büntetések végrehajtása tárgyában. 1. sz. melléklet – Utasítás a halálbüntetés végrehajtása körül követendő eljárásra nézve. Magyarországi Rendeletek Tára, 1880. 740. Forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1880/?pg=789&layout=s&query=hal%C3%A1lb%C3%BCntet%C3%A9s, letöltés: 2024. november 11.; lásd még: Kislémet, 2015. 110.)* Vagyis, amennyiben az Esztergom és Vidéke helyes információt közöl, és az ítélet-végrehajtó valóban csak 1889. december 9-én, hétfőn délelőtt érkezett meg Komáromba, aznap reggel nem lehetett volna az ítéletet kihirdetni, valamint ebből következően másnap végrehajtani – az egész procedúrának szabályosan egy nappal később kellett volna megtörténnie.

⁶² Pethő Attila: *Nemzetmegtartó református egyház a két világháború közötti Felvidéken*. Szeged, 2024. 160.

⁶³ Esztergom és Vidéke, XI. évf. (1889) 100. sz. 1–2.

⁶⁴ Lásd például: Fővárosi Lapok, XXVI. évf. (1889) 340. sz. 6.; Nemzet, VIII. évf. (1889) 341. sz. (reggeli kiadás) 3.; Pesti Napló, XL. évf. (1889) 341. sz. 2.; Budapesti Hírlap, IX. évf. (1889) 341. sz. 6.; Székely Nemzet, VII. évf. (1889) 193. sz. 4.

használta ki a rendkívül nagy hírértékű eseményről való bővebb beszámoló lehetőségét, és csak szüksézáva közölte a halálbüntetés végrehajtását, például a kolozsvári *Ellenzék*, amely – a címen kívül – mindössze két rövid mondatot szentelt a történeteknek: „Kivégzés. Komáromban tegnap reggel dolga akadt Kozareknek. Kis Lajost, az izsai rabló-gyilkost expedálta a másvilágra.”⁶⁵ Az *Esztergom és Vidéke* zsrnalisztája minden bizionnyal személyesen is jelen volt Kiss Lajos utolsó perceinél, legalábbis erre utal a tudósítás részletessége. Eszerint a kivégzésre 1889. december 10-én, kedden reggel, csendben került sor a komáromi vármegyeháza mögött lévő törvényszéki fogház⁶⁶ udvarán. Az épületet szegélyező Kórház, valamint Nagy Mihály utcát⁶⁷ mindkét oldalról katonai kordonnal zárták le, míg a 19. gyalogezred egy szakasza a bitófa körül alkotott félkört. Negyed nyolckor a királyi törvényszék kiküldött tagjai – Sárközy Zsigmond, Polyák Gábor és Farkas Lajos bírók, Kossár Dezső királyi ügyész, dr. Fáti Adolf törvényszéki orvos és dr. Keő Jenő börtönorvos – megjelentek a kivégzés helyszínén, ahol az ügyész által kiadott „belépti jegyek mellett körülbelül 100 főnyi nézőközönség gyűlt össze”. Pontosan fél nyolckor, hat fegyveres fogházőr és Stupitzky fogházfelügyelő kíséretében kivezették Kiss Lajost, aki a bitófának háttal, attól mintegy két-három lépésnyire állt meg. Mereven nézett maga elé, a félelemérzetnek a legcsekélyebb jele sem látszott rajta. Közönyösen hallgatta végig, amint Sárközy Zsigmond ismertette vele mindhárom bíróság döntését. A bíró a felolvasás után átadta az elítéltet az állam képviselőjének, vagyis a királyi ügyésznek, aki a törvény és a földi igazságszolgáltatás nevében felszólította az ítélet-végrehajtót, hogy teljesítse kötelességét. Kozarek Ferenc utasítására az erős testalkatú Kiss megtörtén, de nyugodtan, tiltakozás nélkül lépett fel a bitófa elé tolt zsámolyra. Mikor a hóhérségek leszedték a kezéről a vasilincset,

⁶⁵ *Ellenzék*, X. évf. (1889) 287. sz. 3.

⁶⁶ A fogházépületet azóta elbontották.

⁶⁷ Ma: Stefánik tér és Határőr utca.

majd zsineggel megköttözték, csendesen, de határozott hangon mondta: „Köszönöm! Megérdemeltem!”⁶⁸

A hóhér gyorsan végzett áldozatával,⁶⁹ majd a cölöphöz támasztott létráról lejtött, és jelentette az ügyésznek, hogy az ítéletet végrehajtotta. Miután a jelen lévő orvosok tizenegy perc eltelte után konstatálták a halál beálltát, a katonaság tisztelgése mellett Gyalókey lelkész mondott rövid imát az elhunyt lelki üdvéért, ezután az ügyész felszólította a jelen lévő közönséget, hogy távozzon. A testet nyolc óra harmincöt perckor vették le az akasztófáról, a fogház hullakamrájába vitték, ahol tizenegy órakor a törvényszéki és a börtönorvos, valamint dr. Csukás István városi alorvos felboncolta a tetemet. A másfél óráig tartó művelet részleteit gondosan jegyzőkönyvbe vették, többek között Kiss rendkívül erős izomzatát és csontozatát emelték ki, a halál okaként pedig fulladásból eredő tüdővízenyőt állapítottak meg.⁷⁰ Értelemszerűen, követve a szabályzatot, a kivégzett rablógyilkos földi maradványait ezután a helyi köztemetőben, egyszerű sírba elhantolták.⁷¹

⁶⁸ Esztergom és Vidéke, XI. évf. (1889) 100. sz. 2. A Budapesti Hirlap szerint az utolsó szavak a következőképpen hangzottak: „Szívesen halok meg, mert megérdemeltem.” (IX. évf. [1889] 341. sz. 6.) Az említett fővárosi orgánus jó eséllyel túloz, amire bizonyíték az is, hogy „néhány száz főnyi közönség”-et említ – ilyen sokan ebben az időszakban soha nem vettek részt az eleve zárt helyen, a nyilvánosság kizárásával lebonyolított polgári kivégzéseken.

⁶⁹ Ami bitófán történő kivégzés esetén – az érthetőség kedvéért, de a további anatómiai részletezéstől eltekintve – a tudatvesztés elérését jelenti. A tényleges halál csak hosszú percek múlva áll be, ám az elítélt szerencsés esetben ez idő alatt már nem szenved, hiszen eszméletlen állapotban van. A korabeli sajtótudósítások alapján Kozarek Ferenc hosszú pályafutására – egy-két balul sikerült alkalom kivételével – a nagyon gyors és szakszerű végrehajtási módszer volt jellemző, így Kiss Lajos kivégzését tekintve nagy eséllyel a Pesti Napló tudósítása áll a legközelebb a valósághoz, amely szerint „Kozarek néhány másodperc alatt készen volt a »munkával.«” (XL. évf. [1889] 341. sz. 2.)

⁷⁰ Esztergom és Vidéke, XI. évf. (1889) 100. sz. 2.

⁷¹ *A m. kir. igazságügyministernek 2106. számú körrendelete, az 1878. évi V. törvény czikkben megállapított büntetések végrehajtása tárgyában. I. sz. melléklet – Utasítás a halálbüntetés végrehajtása körül követendő eljárásra nézve.* 13. pont. Magyarországi Rendeleték Tára, 1880. 740. Forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1880/?pg=789&layout=s&query=hal%C3%A1lb%C3%BCntet%C3%A9s, letöltés: 2024. november 11.)

Összegzés

Tanulmányunkban a dualizmus időszakában elkövetett két súlyos bűncselekményt igyekeztünk bemutatni, amelyek elkövetői végül bitófán fejezték be földi pályafutásukat. Elsődlegesen a korabeli sajtótermékek tudósításaira építő kutatásunk alapján az egykori Osztrák–Magyar Monarchia ma Szlovákiához tartozó területén nem hajtottak végre több kivégzést. A két tárgyalt esetről természetesen több embe-rölés történt a Felvidéken 1867 és 1918 között, ám azok tettesei vagy a bíróságok döntése, vagy pedig az uralkodó kegyelme folytán azonnali halál helyett inkább hosszú börtönökkel bünhődtek vétkükért. Bízunk benne, hogy írásunk a halálbüntetés végrehajtásának, illetve az ehhez vezető bűncselekményeknek a taglalásán keresztül némi be-pillantást engedett a dualizmus kori Felvidék társadalmi viszonyaiba, illetve mindennapi életébe is, valamint, hogy a téma iránt érdeklődőket újabb kutatásokra ösztönzi.

Mai egyházfinanszírozási modellek és gyakorlatok Európa néhány országában

Current church funding models and practices
in some European countries

Birkás Antal¹

Beérkezett/Received: 2025.02.10.

Lektorálva/Reviewed: 2025.03.02. / 2025.03.09.

Elfogadva/Accepted: 2025.03.16.

DOI: 10.36007/teofor2025.1.092-113

Abstract The issue of church funding is a delicate one in many cases, but we find relatively good and very concrete solutions in Europe. It is worth knowing them, reviewing them, and they can be useful for clergy and lay people, as well as theology students, who are involved in political science and theology. The key to funding is transparency and predictability - for churches, the state and society. These values are worth keeping in mind.

Relation of state and church; financing churches

Bevezetés

Írásom célja a főbb állam-egyház kapcsolati modellekhez kapcsolódóan néhány konkrét ország egyházfinanszírozási rendszerének az áttekintése és néhány általánosabb „vonal” megrajzolása, trendek és „divatok”, konkrét megoldások bemutatása.

¹ Dr. Birkás Antal, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar habilitált egyetemi docense, birkas.antal@kre@hu

Ezek részben összefüggnek a modellkérdésekkel is, így írásomban elsőként a főbb állam-egyház kapcsolati modelleket mutatom be röviden: államegyházi modell, radikális elválasztás modellje, kapcsolódó modell, együttműködő elválasztás modellje. Ezt követően néhány általános, több országban is ismert gyakorlatot, „műfajt” említek, majd hat ország konkrét gyakorlatát ismertetem, jelezve olyan elemeket is, melyek a magyar rendszer szempontjából is érdekesek lehetnek.

Tanulmányomban, nagyban támaszkodom a korábban megjelent könyvemre (Állam és egyház kapcsolata az Európai Unió országaiiban: modellek, alternatívák), a Századvég Alapítvány néhány összefoglaló táblázatára, az Országgyűlés 2011-es EU-s tagállamokkal foglalkozó háttéranyagára (lásd a felhasznált irodalmat), de a legfrissebb amerikai anyagokat (International Religious Freedom Report, amerikai külügy anyagai) is forrásként használom.

Az egyházfinanszírozás kérdése sok esetben kényes, de viszonylag jó és nagyon is konkrét megoldásokat találunk Európában. Érdekes ezeket ismernünk, áttekintenünk, a politikatudománnyal és teológiával foglalkozó egyháziak és világiak, illetve teológushallgatók számára is hasznos lehet ezek ismerete.

Modellek

Témánk szempontjából érdemes megemlíteni az állam-egyház kapcsolati modelleket. Az állam és egyház kapcsolatának vonatkozásában mindig a konkrétumok a döntők. A konkrétumokat látva nemzeti sajátosságokat, „egyedi” megoldásokat találunk (a történelmi hagyomány gyakran döntő!), mindazonáltal a modellalkotás hasznos lehet. Segít megkülönböztetni egy-egy „látást”, több területet (pl. oktatás, családjog, finanszírozás) is érintő irányultságot, és segít abban is, hogy bizonyos tendenciákat figyeljünk meg – még akkor is, ha tudjuk jól, hogy nincsenek „vegytiszta” országok.

Mielőtt a modellekre, illetve azok főbb jellemzőinek az ismertetésére térnék, meg kell említeni az állam és egyház kapcsolatának vonatkozásában, illetve a modellek kérdésében a legfontosabb választó-

vonalat: ez pedig az állam világnézeti semlegességhez való viszonya.² Elsődlegesen meg kell különböztetnünk a világnézetiileg semleges és az „ideológiai elkötelezettségű” államokat – ez utóbbiba volt és a jelenlegi kommunista államok, vagy éppen az iszlám fundamentalista országok tartoznak; esetükben vallásszabadságról sem beszélhetünk.

A fentiekén túl vannak azok az államok, ahol megvalósul állam és egyház valamilyen szintű elválasztása, illetve megkülönböztetése, és/vagy amelyek világnézetiileg semlegesek.³

A „létező szocializmus” megszűnése után alapvetően Európa valamennyi állama semlegesnek tekinthető a fenti értelemben – világnézetiileg.⁴ Ezen államok esetében három, illetve négyféle modellt különböztethetünk meg:⁵

² Ez a katolikus egyházjogász, Schanda Balázs megközelítése. A református Szathmáry Béla Schanda tipológiájától eltérő fogalmakkal és részletesebb tipológiával dolgozik (SZATHMÁRY, Béla: Magyar egyházjog. Századvég Kiadó. Budapest. 2004. 92-97 oldalak), különösen is a konkrét modellek esetében. Schanda megközelítése azonban – témánk szempontjából – egyszerűbb és átláthatóbb. Én magam is ezt ismertetem, e ponton nem követve Szathmáry professzor egyébként árnyaltabb és részletesebb felosztását. Lásd továbbá: KRAJNYÁK, Enikő: Állam és egyház elválasztásának modelljei. In: Miskolci Jogtudó. 2020/1. 2020/1. szám 59-65. oldalak. Érdekes ez utóbbinál, hogy a szerző az „elválasztás modelljeiről” beszél – pedig nem mindegyiknél van elválasztás.

³ A világnézeti semlegesség véleményem szerint sokkal inkább egyfajta technikát jelent, méghozzá annak technikáját, hogy az állam nem tesz különbséget a polgárai között vallási, világnézeti alapon. Ezzel kapcsolatban lásd BIRKÁS, Antal: Az állam semlegességének „tévtanítása”. In: Theologiai Szemle. 2011. 2. szám 173-174. oldalak, illetve Schanda Balázs írását.

⁴ Még akkor is, ha van köztük néhány olyan ország, melyeknek „államegyházisága” feszegeti e kereteket.

⁵ A szakirodalom többsége a fentebbi négy modellt különbözteti meg, ugyanakkor vannak szerzők – köztük Gerhard Robbers –, akik a kettő utolsót egy csoportba sorolják, illetve vannak olyanok is, akik más névvel utalnak az általam használt kategóriákra; ez utóbbival kapcsolatban lásd Boleratzky Lóránd, Szathmáry Béla és W. Cole Durham bibliográfiában feltüntetett munkáit. Én a fentebbi „négyes listát” tartom követendőnek, elsősorban az ide tartozó országok „regionális” elhelyezkedése, illetve a felekezeti megosztottság sajátosságai miatt. A fenti modellek viszonylag részletes leírását lásd BIRKÁS, Antal: Állam és egyház kapcsolata Ausztriában című monográfiámat, amely a Károli Gáspár Református Egyetem kiadásában (Patrocinium Kiadó, Budapest, 2024) jelent meg, és amely online is elérhető. Forrás: https://ajk.kre.hu/images/doc2025/pr/Allam_es_egyhaz_kapcsolata_Ausztriaban.pdf (Letöltés dátuma: 2025.03.14.) A fogalmakhoz (állam és egyház) kapcsolódóan lásd a kötet 14-24. oldalait, a fent röviden jelzett modellekhez kapcsolódóan lásd a kötet 24-32. oldalait.

1. az államegyházi modellt;
2. a radikális elválasztás modelljét;
3. az ún. kapcsolódó modellt;
4. és az együttműködő elválasztás modelljét.

Az államegyházi modell

Az államegyházi modell nem ismeretlen Európában. Számos ország tartozik e csoportba, köztük – többek között – Norvégia (2012 májusáig!), Finnország, Görögország, Dánia, Málta, Izland vagy éppen az Egyesült királyság.⁶ Mindez történelmi örökség, az elmúlt századok „gyermeke” – nem a közelmúlt fejlődési eredménye. Fontos megjegyezni azt is, hogy nem feltétlenül a felekezeti homogenitásnak köszönhető, sokkal inkább a szerves fejlődésnek és a hagyományok tisztetének.⁷

A radikális elválasztás modellje

Egy rövid egybevetést teszek a ponthoz kapcsolódóan, jelezve, hogy milyen gyökerekkel, eszmei háttérrel rendelkezhet egy ilyen modellű ország – ez azt is jól mutatja, hogy radikális elválasztás és radikális elválasztás között óriási különbség van, illetve lehet!⁸

⁶ Minderről bővebben lásd Schanda Balázs vonatkozó cikkét: Kөрkép: bevett szokás az egyházak állami rangsorolása Európában. Forrás: <http://www.magyarokurir.hu/hirek/koerkep-bevett-szokas-az-egyhzak-allami-rangsorolasa-europaban> (letöltés dátuma: 2025.04.09.) Az Egyesült Királyság az államegyházi modell egyik történelmi alaptípusának is tekinthető. Az Anglikán egyház létrejötte nem „organikus” módon, hanem uralkodói akaratból történt – az Anglikán egyház „feje” azóta is a mindenkori brit uralkodó. Mindez a pénzügyben is olvasható – az uralkodó Isten kegyelméből uralkodik és a hit védelmezője.

⁷ Mindazonáltal ott, ahol állam és egyház korábban elvált egymástól, és amely országokra a nagyfokú felekezeti homogenitás jellemző (pl. Spanyolország, Luxemburg), mind a mai napig vannak „jegyei” az államegyháziságnak (pl. az uralkodó vallása katolikus kell, hogy legyen).

⁸ Értve e ponton elsősorban az eltérő „lelkületét” a két rendszernek, illetve annak eszmei okait, gyökereit. A most következő sorok megírásakor alapvetően Schanda Balázs neves jogászprofesszor – volt habilitációs bírálóm –, valamint korábbi kollégám, Donald D. Schmelketopf amerikai professzor gondolataira hagyatkozom (Schmelketopf professzorral Maastrichtban volt lehetőségem együtt tanítani főként amerikai diákokat).

Az állam és egyház radikális elválasztására a modern korban elsőként az Amerikai Egyesült Államokban került sor 1791-ben, az Alkotmány 1. kiegészítésével (alapvetően az egyház intézményesíthetőségének, illetve intézményesíthetőségének állam általi véghezvitelével foglalkozik és annak tilalmát mondta ki; az amerikai polgárok a vallásszabadság biztosítékát látták ebben). Később, az 1868-as kiegészítés (14. kiegészítés) alapján fogalmazta meg a Legfelsőbb Bíróság az „elválasztás falának” (wall of separation) az elméletét – erre ma is gyakran hivatkoznak a különböző vitákban. Lényege: állam vagy állami szerv a vallás szabadságának a megóvása érdekében nem részesíthet támogatásban semmilyen vallást.⁹ Ennek az elválasztásnak az oka azonban nem a vallással szembeni gyűlölet volt, sokkal inkább a vallásért és a vallási szabadságért érzett aggodalom.¹⁰

⁹ Ez azonban nem jelenti azt, hogy pl. az élet legkülönbözőbb területeit – köztük a politikai életet is – ne vennék körül a vallási élet legkülönbözőbb szimbólumai, a vallásos jellegű eskütől az imádságon át a bankjegyen található „Istenben bízunk” felirattig. Ami pedig a finanszírozást illeti: bár az állam közvetlenül valóban nem nyújt költségvetési támogatást az egyházaknak, de áttételesen igen. Így pl. az adóhatóság egyrészt – alapos vizsgálat után, amelynek leginkább a régóta működő egyházak (vallási közösségek) tudnak megfelelni – adómentességet biztosíthat az egyházaknak, illetve meghatározhatja, hogy mely egyházak, civil szervezetek javára történő adomány vonható le az adományozó adóalapjából. Az amerikai viszonyokat figyelembe véve ezek akár nagyobb pénzügyi bevételt is jelenthetnek egyes egyházaknak, mint a közvetlen állami támogatások. (Ezzel kapcsolatban jellemző a Church of Scientology, azaz a szcientológiai közösség esete, amelynek a tevékenysége világszerte – főként Európában – megosztó, és az Egyesült Államokban is csak több évtizedes működés és perek sokasága után kapta meg ezeket az adókedvezményeket.)

¹⁰ Az Amerikai Egyesült Államok lakosságának egy jelentős része még ma is rendszeres templomba jár. Érdemes mindezzel kapcsolatban a Pew Research Center vonatkozó felméréseit, illetve kutatásait elolvasni. (A hívők – elsősorban evangélikák – politikai szerepe is döntő. Lásd egy korábbi cikkem (A megkerülhetetlen evangélikák). A járványidőszak alatti felmérések is azt mutatták, hogy az amerikaiak egy jelentős része rendszeresen olvasta a Bibliát és imádkozott. Az amerikai nép vallásos, vagy ahogyan a Legfelsőbb Bíróság az egyik határozatában fogalmaz: „Mi egy vallásos nép vagyunk, amelynek az intézményei föltételezik egy Fölsőbb Lény létét.” (SCHANDA, Balázs: Magyar Állami Egyházjog. Szent István Társulat. Budapest. 2000. 195. oldal.) Persze, a fenti rendelkezéseknek volt egy olyan célja is, hogy egyetlen felekezetet se tudjon domináns helyzetbe kerülni – ez azonban megint csak a szabadságot szolgálta; a sokszínűség önmagában hozza el a szabadságot, különösen is jó sok felekezet esetében. Lásd ezzel kapcsolatban – többek között – Abraham Kuyper gondolatait.

Ezzel ellentétben, Európában a francia-modell esetében az elválasztásnak más jellegű okai voltak, vannak. Ennek az elválasztásnak – annak 20. század eleji formájában – az okai az egyházellenesség, az antiklerikusság, kimondottan a katolikusellenesség voltak. Azaz, nem a vallásért való aggodás, illetve a semleges állam megteremtése volt a cél, hanem sokkal inkább a szekularizáció, illetve – kimondva is! – az egyház befolyásának a csökkentése – ezzel összefüggésben a közélet és az oktatás teljes laicizálása.¹¹

Ezek után érdemes megnézni a kontinentális Európa nagy részét – elsősorban a katolikus országokat és a német nyelvterület országait – „lefedő” kapcsolódó modell és együttműködő elválasztó modell főbb sajátosságait, jellegzetességeit.

Kapcsolódó modell

Ez a modell tulajdonképpen a fentebb említett és röviden – főbb vonalaiban – bemutatott két modell között található sajátosságait, jellegzetességeit, az állam és egyház kapcsolatának „szorosságát” tekintve.

E modell vallja az állam és az egyház különválasztását („megkülönböztetését”), a hangsúlyt mégis a kettő együttműködésére helyezi, a „(semleges) közömbösség” helyett a „pozitív semlegességre” összpontosítva – ahol állam és egyház partnerként tekint egymásra –, úgy azonban, hogy közben tagadja az államegyháziság eszméjét. A két szféra viszonyát ebben az összefüggésben leginkább a kapcsolódó kifejezés fejezi ki. Mit is jelent ez a gyakorlatban?

Az egyházakat sajátos helyzetbe hozza e rendszer: nekik közjogi státust adva hisz a kettő (állam és egyház) hangsúlyos szerepében, e két szféra együttműködésében és a kölcsönösségben.¹² Az állam kife-

¹¹ Franciaországban az egyházellenesség alapvetően katolikus egyházellenesség formájában jelent meg. Így pl. az 1905-ös szeparációs törvény az egyházak területi szintű egyesületekké történő átalakítását írta elő, amelyet a katolikus egyház nem fogadott el, de pl. a protestáns és a zsidó közösségek tudomásul vettek.

¹² Ez adott esetben, pl. a német Alaptörvény esetében nem is szükségszerűen jelenti az elválasztás jogi megfogalmazását, az „intézményesített” vallásért azonban mindenféleképpen.

jezetten partnerként tekint az egyházakra – ahogyan az például az osztrák Kancellári Hivatal egyházakkal foglalkozó anyagaiban olvasható.¹³ Azaz, e rendszerben az állam számol az egyházak megtartó erejével, annak a társadalom hagyományaiban és életében betöltött szerepével, több évszázados tevékenységével. Az állam hajlandó meghatározott célok és érdekek mentén vele (velük) – elsősorban a „bevett”, elismert egyházakkal, felekezetekkel – együttműködni.¹⁴ Mindezt nagyon jól érzékelteti Potz professzor a legutóbbi nagy összefoglaló tanulmányában.¹⁵

¹³ Ausztria a kapcsolódó modellbe tartozó ország. A saját hivatalos anyaguk önmeghatározása szerint: „Austria: secular state with a cooperative system with churches and religious societies.” Továbbá, ugyenebben az anyagban egy másik „árulkodó” fordulat: „Cooperation in different fields, partner in public life (schools, hospitals, social help etc.).”

¹⁴ Vagy ahogyan azt Schanda Balázs megfogalmazza: „Közép-Európa német nyelvű államai a népegyházakkal sok területen együttműködnek és számukra – „kulturális felelősségük” gyakorlása keretében – támogatást biztosítanak.” (SCHANDA, Balázs: Magyar Állami Egyházjog. Szent István Társulat. Budapest. 2000. 200. oldal.) Fontos hangsúlyozni, hogy a fenti modell „konzervatív”, tiszteletben tartja a múltat, a folytonosságot, a korábbi évtizedek (jogi) megoldásait, hagyományait. Ez nem egy esetben „államegyházi” sajátosságokat, jegyeket is jelenthet (pl. az egyházi tagság nyilvántartása, a teológiai karok állami egyetemekre/egyetemekbe való integrálása stb.). Ezt a német jogtörténet esetében kimondottan fontos megemlíteni az állami egyházjoggal összefüggésben: a II. világháború utáni Németország a Weimári Birodalmi Alkotmány rendelkezéseit emelte át. Ennek természetesen nem „ideológiai” okai, hanem egészen egyszerűen jogszemléleti, „jogtörténeti” okai voltak, nem mellesleg az a cél, hogy a német modellt ez alapján különböztessék meg a laicista modell egyházainak státusától, illetve az azt jellemző vonatkozó viszonyoktól. Ausztria esetében is találunk hasonló jogi megoldásokat.

¹⁵ POTZ, Richard: Church and State in Austria. In: ROBBERS, Gerhard: State and Church in the European Union. NOMOS. Baden-Baden. 2019. 439. oldal. Jól ragadja meg a rendszer leírását: Az állam elfogadja az egyházak aktivitását, értékeli azt, és a jogi szabályozás által segíti, hogy a sokszínűség a társadalomba szervesüljön – a vallás belső dolgaiban lemondva saját szuverenitásáról. Továbbá – idézett tanulmány 444. oldala – az egyházak, vallási közösségek „belső ügyeikben szabadok”.

Az együttműködő elválasztás modellje

Ez a modell az elmúlt évtizedek Dél-Európa katolikus országaiban végbement változásainak az eredménye: a korábbi évtizedek hagyományait megszakítva a Katolikus Egyházban végbement változások eredményeként a megelőző államegyházi modellt¹⁶ a szerződéses viszonyok (az intenzió-k, az ún. „Villa Madama-i rendszer”) világa váltotta fel: a korábbi szoros egység felszámolása, úgy azonban, hogy a felekezetek közül a római katolikus továbbra is kitüntetett szerepben van.¹⁷

Azaz, a szeparáció itt is végbement, azonban ez egyrészt – pl. a francia modellel szemben – az egyház, a „gyengébb fél” kezdeményezésére, illetve az ő egyetértésével ment végbe, másrészt ez a modell (továbbra is) számol a katolikus közösség, illetve az egyházak súlyával, azok társadalomban betöltött szerepével.

Ez a modell számol az együttműködés lehetőségével is. Ennek alapja minden esetben a két fél, az egymást kölcsönösen autonómnak elismerő és „önállóan” tekintő két partner szerződéses viszonya(i), illetve az ennek nyomán kialakuló szabályozás.¹⁸

Természetesen e modell esetében is tovább élnek a korábbi időszak bizonyos jellegzetességei, így például több helyen az egyházi házasságkötés állami elismerésének a rendszere (lásd Olaszország, illetve Spanyolország területének egy része).

¹⁶ Fontos tudni, hogy a 20. század eleji „szabad államban szabad egyház” elvet, illetve annak gyakorlatát a későbbi jobboldali rezsimek – kivéve a Salazar-rendszer, legalábbis hivatalosan – újra „visszacsinálták”, egyház és állam szorosabb egységét megteremtve. Ez alakult át fokozatosan az 1970-es évektől.

¹⁷ Ezeket a déli államokat az egyházi státus tekintetében (elismerés!) általában egy többszintű rendszer jellemzi, élén a Római Katolikus Egyházzal.

¹⁸ „Ezek garanciákat rögzítenek a vallásoktatás, az intézményi lekipásztori ellátás, a tábori lelkesítői szolgálat, az egyházi műemlékek és kulturális örökség védelme tekintetében, valamint az állampolgárok rendelkezési nyilatkozatban kifejezett igényei szerinti finanszírozás ügyében.” (SCHANDA, Balázs: Magyar Állami Egyházjog. Szent István Társulat. Budapest. 2000. 203. oldal.)

Mindezt – a fentieket – egy táblában is be lehet mutatni, néhány példával érzékeltetve a modellalkotás fontosságát.¹⁹ Modellek és finanszírozás – egy táblában:

¹⁹ Bár nem feladatunk a magyar modell elemzése, de jelzem: az leginkább a kapcsolódó modell és az együttműködő elválasztás modelljének ötvözeteként értelmezhető a felfogásom szerint, elhelyezni pedig ez utóbbiban helyezném el, amennyiben kategorizálni kell – több ok miatt is. Ezt szokták az együttműködésen alapuló vagy más szóval koordinációs rendszernek is nevezni, amelynek lényege: az állam és az egyház egyenrangú félként ismerik el egymást, „melynek következménye egyrészt a teljes önállóság, másrészt a meghatározott területeken való együttműködés. Ennek jelenleg legekleltásabb példája az ún. magyar modell” – Fedor Tibor személyes közlése. A korábbi Alkotmány 60. § (3) bekezdése szerint a Magyar Köztársaságban az egyház az államtól elválasztva működik. Az új Alaptörvényben az „elválasztva” helyébe a „különváltan” kifejezés került, amellyel a jogalkotó azt fejezi ki, hogy „az állapot nem az állam és nem is egy harmadik fél akaratából jött létre, sokkal inkább a két fél kölcsönös akaratából kialakult és stabil helyzetet tükrözi vissza.” (Fedor Tibor személyes közlése) Jogi szempontból fontos továbbá: az Alaptörvény tartalmazza a különvált működés mellett a közcélok érdekében történő együttműködés lehetőségét is, amely szintén csak kölcsönösen, „koordináltan” lehetséges, ahol fontos az egyházak, vallási közösségek önállósága.

²⁰ A legtöbb államban valamiféle vegyes finanszírozási/támogatási rendszer a jellemző (azaz, a közvetlen támogatás, közvetett (pl. valamilyen engedmény), adórendszerhez kötődő felajánlás, kárpótlás – ami persze nem „támogatás”), adomány stb. valamiféle „egyvelege” jellemző a legtöbb európai államra). Mint érdekesség említem meg, hogy vannak olyan országok, ahol adott közösségnek járna támogatás, de az nem él a lehetőséggel (pl. Romániában a Keresztény Baptista Egyházak Közössége, vagy éppen az adventisták). Az egyház-financezírozási szakértők finanszírozási modellként az alábbiakat különböztetik meg: rigid szétválasztás, a támogatások kiterjedt rendszere, paternalista támogatás. Az egyháztámogatási típusok esetében pedig az alábbiakról beszélhetünk: közvetlen, normatív és/vagy alkalmi költségvetési támogatások, közvetett támogatás, egyházi adó, kárpótlás. Közvetlen támogatásra példa Ausztria, Belgium, Ciprus, Luxemburg, Románia, Szlovákia. Adórendszeren keresztüli adóbeszedésre példa Finnország, Svédország vagy éppen Németország. Franciaországban és Írországbban nincs közvetlen állami támogatás. Az utóbbiban ezt az alkotmány is tiltja. A restitúció számos országot érintett és érint (elsősorban a kommunisták 20. századi ténykedéseinek – államosítások, rendek feloszlátása stb. – köszönhetően).

I. Egyház-financezírozási megoldások Európa néhány országában²⁰

Államegyházi modell	Görögország: Az állam elismeri az Ortodox Egyház kánonjogát az egyház belső életét tekintve, valamint a polgári jog (például a házasságkötés) területén is. A kormány pénzügyileg támogatja az államegyházat, finanszírozza például a klérus fizetését és az egyház épületeinek, fenntartásának a költségeit.	Finnsország: Az Evangélikus-Lutheránus Egyháznak járó egyházi adót – a többi adóval együtt – az állami szervek hajtják be, az eljárás költségeit is az állam fizeti. Akik nem kívánják fizetni az egyházi adót, kiléphetnek az egyház tagjainak sorából. Az államegyházak által a tagjaik vonatkozásában regisztrált születések, halálozások és házasságok polgári jogilag is elismertek (más egyházak tagjainak vonatkozásában mindezek regisztrációját az állam végzi). Az államegyházak mellett a regisztrált vallási közösségek is folyamodhatnak állami támogatásért. A törvény lehetővé teszi, hogy a több mint 200 aktív tagot számláló közösségek az éves állami költségvetésből támogatást kapjanak.
Kapcsolódó modell	Ausztria: A katolikus és az evangélikus egyház tagjaitól az SZJA 1,2 %-át az állam átirányítja az egyházaknak, amelyet az egyházak szedhetnek be. 1997-ben létrehozott járadékalapból kárpótolták a német és orosz megszállás alatt elköszont egyházi vagyon. Járadék is van (Mária Terézia, II. József szekularizációs jogán, köztisztviselői illetményalap szorzata alapján valorizálják). Az állam finanszírozza a felezetek hittanóráit. Az állam fedezi az egyházi iskola oktatóinak fizetését	Németország: Az állam és az egyház egymástól elválasztva működik, habár speciális kapcsolat van az állam és azon egyházak között, amelyek közjogi szempontból társaságként működnek. Bármely vallási közösség kérvényezheti társaságként történő bejegyzését, ami lehetővé teszi, hogy kórházi, börtön- és katonai káplánokat delegáljanak, valamint tagjaik után részesüljenek az állam által beszedett adó egyházak között elosztható 9% -ából. Azoknak a közösségeknek, melyek élnek ezzel a lehetőséggel; fizetniük kell az államnak ezért a szolgáltatásért.
Együttműködő elválasztás modellje	Olaszország: Az elismert egyesületek (így azok a felekezetek, amelyek ezt a formát választják) állami hozzájárulás nélkül nem szerezhetnek ingatlant, ajándékokat és hagyatékokat nem fogadhatnak el. Az SZJA 0,8%-a felajánlható 8 egyház részére (azok is rendelkezhetnek, akiknek nincsen jövedelme).	Spanyolország: A szövetségi adórendszer keretében a kormány lehetőséget biztosít az adófizetőknek, hogy adójuk bizonyos részét (0,7 %) a katolikus egyháznak, vagy valamely civil szervezetnek utalják. Más vallási közösség azonban nem lehet kedvezményezett.

Finanszírozási megoldások, műfajok – trendek és divatok

Vannak kategóriák, melyek – az országok vizsgálatakor – rendszeresen visszatérő megoldások, elemek, azt is mondhatnám, „finanszírozási műfajokként” azonosítható kategóriák.

A főbb elemek, kategóriák, melyek jól kivethetők: közvetlen támogatási formák (pl. „normatív” elemek, illetve alkalmi költségvetési támogatások), közvetett támogatási formák (pl. adózási rendszerbe beépített kedvezmények, lehetőségek).

Vannak úgynevezett közvetlen állami támogatások, így például a papságnak juttatott jövedelem például Görögországban vagy Finnországban, de a kiegészítő jellegű támogatás nálunk is ismert. Vagy: hitéleti tevékenység támogatása, bérkompenzáció, például Szlovákiában.

Beszélhetünk a közvetlen állami támogatások esetében rendszeres, normatív formákról (államtól átvállalt feladatok ellátásának támogatása, így például az oktatás terén, pl. Magyarország, Szlovákia, Románia); de láthatunk alkalmi támogatási megoldásokat – ezek adnak talán leginkább okot a támadásokra és a vitákra. Lásd például az ingatlanjuttatásokat vagy a nagyobb összegű felújítási támogatásokat. Itt rögzíthető: az épületfenntartással kapcsolatos felelősségvállalás a legtöbb országra jellemző. (Az építés egy másik történet.)

Itt érdemes megemlíteni a korábbi sérelmek orvoslását szolgáló kárpótlási jellegű juttatásokat is, ami nem támogatás, hanem jóvátétel. Európa számos országában különböző vallási közösségeket érinthetnek ezek a kárpótlási jellegű intézkedések. Gyakran korábbi államosítások következményei ezek, de itt lehet megemlíteni azokat a megoldásokat, amikor korábban államosított ingatlanok fenntartását az állam teljesíti.

A közvetett állami támogatások lehetnek anyagi, természetbeni és egyéb támogatási formák, például engedmények. Az előbbire jó példa Vatikán állam vízfogyasztása, utóbbira (engedmények) lehet megemlíteni az adakozás adómentességét, általában az adómentességet, például mentesség a társasági adó megfizetése alól; továbbá – úgy általában – a vallási közösségeket tevékenységükkel kapcsolatban jövedelemadómentesség illeti meg, személyi adómentesség, ÁFA-men-

tesség. Azaz, közvetett támogatások lehetnek a járulékkedvezmények, együttműködések, de ide tartozik a korábban említett állam által beszedett egyházi adó vagy éppen az adórendszerhez kapcsolódó felajánlások (az adórendszerhez kapcsolódó felajánlás vagy éppen a kifejezetten egyházakhoz irányított adó, így például Magyarország vagy éppen Spanyolország esetében). De létezik olyan konstrukció is, ahol az egyházak a civil szervezetekkel „versenyeznek” (Szlovákia, Románia).

Ott, ahol van egyházi adó, annak begyűjtésében az állam is részt vesz, illetve vehet (pl. Németország).

Speciális státuszok további támogatásokat tesznek lehetővé, közhasznúság, köztestületi státusz, „bevett egyházi” jelleg – esetleg államegyházi státusz. Lásd például Finnország esetében a Lutheránus Egyházat vagy éppen Görögország esetében az ortodox közösségek speciális helyzetét – finanszírozási szempontból is.

²¹ A Századvég egyébként finanszírozási szempontból az alábbi kategóriákat használja: rigid szétválasztás a támogatás terén (többnyire a hagyományosan szekuláris államokra jellemző), ahol az egyházakra a civil szervezeteket megillető jogok és kötelezettségek vonatkoznak; tipikus források: projektfinanszírozás, adókedvezmények, egyéni adakozások, profitorientált tevékenységek, egyházi adó vagy adóátírányítás, kompenzáció, példának Németországot és Franciaországot hozzák. Az állami költségvetési támogatások kiterjedtebb rendszere, ahol az egyházi státusz önmagában is többletjogokat biztosít (a regisztrációs feltételek szigorúbbak, és általában van egyházügyiekkel foglalkozó államigazgatási szerv); tipikus források: állami normatíva, egyéb állami támogatások, (adó)kedvezmények, egyéni adakozások, kompenzáció, példának Ausztriát, a Balti államokat és Szlovákiát hozzák. A harmadik csoportba a paternalista egyházpolitika országai tartoznak, ahol az állam a támogatások rendszerén keresztül próbálja függővé tenni az egyházakat, az egyházak lobbierje jelentős szerepet játszik a támogatáshoz jutásban és a kárpótlásban is szerepet játszik az állami preferencia; tipikus források a rendszeres és alkalmi állami juttatások, az egyéni adakozás és a kompenzáció, példának a háború előtti Ukrajnát, illetve Oroszországot és Fehéroroszországot hozzák. Ezekkel a kategóriákkal én természetesen nem tudok egyetérteni, így például az első esetében annak elnevezésével és az oda tartozó (példának felhozott) országokkal, illetve a második kategóriával is komoly problémáim vannak.

II. Támogatási formák – országonkénti bontásban (Forrás: Századvég)²¹

	Közvetlen, normatív és/vagy alkalmi költségvetési támogatás	Közvetett állami anyagi, természetbeni és egyéb támogatás, engedély	Egyházi adó	Adóátírányítás
Albánia	van	Nincs információ	nincs	nincs
Ausztria	van	van	van	nincs
Bosznia-Hercegovina	van	nincs információ	nincs	nincs
Bulgária	van	van	nincs	nincs
Csehország	van	van	nincs	nincs
Esztergom	van	van	nincs	nincs
Fehéroroszország	van	van	nincs	nincs
Franciaország	van	van	Elzász-Lotharingiában	nincs
Grúzia	van	van	nincs	nincs
Horvátország	van	van	nincs	nincs
Lengyelország	van	nincs információ	nincs	nincs
Lettország	nincs	van	nincs	nincs
Litvánia	van	nincs információ	nincs	nincs
Magyarország	van	van	nincs	van
Moldova	nincs információ	van	nincs	nincs
Németország	van	van	van	nincs
Olaszország	nincs információ	van	nincs	van
Oroszország	van	van	nincs	nincs
Örményország	nincs információ	van	nincs	nincs
Románia	van	nincs információ	van	van
Spanyolország	van (azon egyházaknak, amelyek nem tértek az adóátírányításra)	van	nincs	0,7%, azon egyházaknak, akik erre áttértek
Szlovákia	van	van	nincs	van
Szlovénia	van	van	nincs	nincs
Svájc	van	nincs információ	van	nincs
Törökország	van	nincs információ	nincs	nincs
Ukrajna	van	van	nincs	nincs

Konkrét ország-tanulmányok

Svédország

A Svéd Egyház az adórendszeren keresztül gyűjti be a tagjai után az „egyházi hozzájárulást”, korábban egyházi adót.²² Ez a lehetőség most már a többi regisztrált vallási közösség előtt is nyitva áll (számkra azonban a „begyűjtés” összegének ára van).²³ 2010-ben 8 vallási közösség élt ezzel a lehetőséggel, köztük a római katolikusok, a baptisták, a metodisták vagy éppen az Üdvhadsereg.

Fontosak a Svéd Egyház, illetve az általa kezelt alapítványi „vagyonelemek” is. Azok nagysága – köztük komoly erdőterületek – összértéke meghaladja a 10 milliárd Svéd Koronát.²⁴

Továbbá, a Svéd Egyház a tulajdonában lévő – és nemzeti szempontból is lényeges – épületek, kulturális örökségek után, illetve azok fenntartásához állami támogatást kap.²⁵ 2009-ben 46 millió eurónyi

²² JANTERA-JAREBORG, Maarit: Religion and the Secular State in Sweden. 19. oldal. Forrás: http://www.crs.uu.se/digitalAssets/125/125656_3religion_in_the_secular_state.pdf. (Letöltés ideje: 2017.11.11.) Ennek mértékét a helyi közösség határozza meg; az általában a bevétel (személyi jövedelem) 1 százaléka. Az utóbbi időkben évente nagyjából 1 százalékkal csökken az egyházhoz tartozók száma, így az egyház a kiadásokat igyekszik „racionalizálni”. Érdeemes megjegyezni azonban, hogy valamekkora összeget a nem tagoktól is levonnak az adórendszeren keresztül, az egyházi temetők fenntartása érdekében.

²³ FRIEDNER, Lars: Constitutional Jurisprudence in the Area of Freedom of Religion and Beliefs. In: Legal Aspects of Religious Freedom. Ljubljana. 2008. 264. oldal.

²⁴ FRIEDNER, Lars: State and Church in Sweden. In: ROBBERS, Gerhard: State and Church in the European Union. Nomos. Baden-Baden. 2005. 548. oldal.

²⁵ Ez szinte csak az evangélikus közösségre igaz; maga az örökségvédelmi törvény is, illetve a támogatást lehetővé tevő döntések csak e közösség ingatlanjaival foglalkoznak. Mindez nem diszkrimináció, hanem annak a ténynek a rögzítése, hogy a valóságban csak e közösség rendelkezik „idős” (több százéves) épületekkel, templomokkal, a korábbi szabályozásoknak köszönhetően.

összeget nyújtott e célokra a Svéd Örökségvédelmi Hivatal.²⁶ 2021-ben kb. 500 millió svéd koronát osztottak szét egyházi épületek, templomok védelmére.

A Svéd Egyházon kívüli „vallási közösségek” általában az önkéntes szervezetek („civil szervezetek”) egy sajátos csoportját jelentik. A nem vallásos szervezetekhez hasonlóan az állam elismeri e közösségek pozitív hozzájárulását a társadalom egészéhez, illetve az emberek életéhez, így azokat anyagilag is támogatja.²⁷ E támogatásoknak két törvényi alapja van: az egyik a Vallási közösségekről szóló törvény, a másik a Vallási közösségek támogatásáról szóló 1999-ben született jogszabály. A támogatásokat a Kulturális Minisztériumhoz tartozó Vallási Közösségek Kormányzati Támogatásával foglalkozó bizottság kezeli. E bizottság 9 fős elnökségét egy 24 főből álló tanácsadó testület segíti, amelynek tagjait a legkülönbözőbb vallási közösségek delegálják. E szervezet a Svéd Egyház kivételével bármely vallási közösségnek adhat támogatást (az a közösség, amelyik állami segédlettel „adót” is gyűjt, kisebb támogatásra számíthat). Fontos megjegyezni, hogy ez a szervezet nem csak támogatások megítélésével foglalkozik, de pl. koordinációs feladatokat is ellát, így katasztrófák esetén e szervezet koordinálja a vallási tevékenységet végző szervezetek diakóniai, illetve más, segítő jellegű munkáját.

Érdekes módon a támogatások odaítélhetősége kapcsán – az elismeréshez képest, illetve azon túl – további kritériumokat is találunk.²⁸

²⁶ PETTERSSON, Per: State and Religion in Sweden: Ambiguity between Disestablishment and Religious Control. In: Nordic Journal of Religion and Society. 2011/2. 125. oldal. További részletekkel kapcsolatban lásd: FRIEDNER, Lars: Administrative and Financial Matters in the Area of Religious Freedom and Religious Communities. In: Legal Aspects of Religious Freedom. Ljubljana. 2008. 471. oldal.

²⁷ JANTERA-JAREBORG, Maarit: Religion and the Secular State in Sweden. 21. oldal. Forrás: http://www.crs.uu.se/digitalAssets/125/125656_3religion_in_the_secular_state.pdf

²⁸ PETTERSSON, Per: State and Religion in Sweden: Ambiguity between Disestablishment and Religious Control. In: Nordic Journal of Religion and Society. 2011/2. 126. oldal.

Ezek közül a legfontosabbak: alapértékek erősítése a közösség által,²⁹ szervezetenként stabil működés, legalább 3000 fő szolgálata és számos rendezvény szervezése országszerte, a támogatói tagság – a „hívek” – nagyrészt (döntő többségükben) Svédországban kell, hogy éljenek. Mindezek alapján jelenleg a támogatott közösségek száma 40 körülire tehető. A legfontosabb támogatott tevékenységek: szolgálattal és oktatással kapcsolatos projektek, kórházi lelkesítői szolgálat, teológiai képzés, valamint más „újszerű” közösségi kezdeményezések. 2009-ben 5 millió eurót kaptak a különböző vallási közösségek e tevékenységeikre, amelyből a legnagyobb részösszeget a pünkösdi mozgalomhoz tartozó közösségek kapták.³⁰

Itt érdemes megemlíteni, hogy vannak olyan közösségek is, amelyek bár kértek volna, de nem kaptak állami/kormányzati támogatást, illetve az állami adózási rendszert sem használhatták az „egyházi hozzájárulásaik” beszédéhez. E közösségek között találjuk a szcientológusokat, a jehovistákat, a Mandeic közösséget és a kvékereket. A kvékerek esetében a közösség taglétszáma jelentett problémát, a Mandeic közösség esetében a szervezet életképességét vitatták, míg a jehovisták esetében a közösségi alapértékek megvalósulását látták

²⁹ Ezen értékek közül a legfontosabbak: demokratikusság, egyének (emberek) egyenlősége, férfi és nő egyenjogúsága, diszkrimináció-mentesség, kisebbségek támogatása és segítése.

³⁰ PETERSSON, Per: State and Religion in Sweden: Ambiguity between Disestablishment and Religious Control. In: Nordic Journal of Religion and Society. 2011/2. 127. oldal. Itt érdemes megemlíteni azt is, hogy a „központi” állami támogatásokon kívül helyi önkormányzati, illetve regionális szintű támogatásokat is kaphatnak a közösségek (a Svéd Egyház azonban nem tartozik e támogatható közösségek közé). Elsősorban az ifjúsági és a gyermekek között végzett munkát támogatják az önkormányzatok, más, hasonló tevékenységet végző civil szervezetek támogatásához hasonlóan. Ennek mértékéről azonban nincsenek statisztikai jellegű kimutatások. Érdekesség, egy 2024 őszi parlamenti jelentésből: az iszlám vallási és „civil” közösségek több mint húsz év alatt összesen közel kétmilliárd svéd koronát kaptak, míg a Svéd Evangélikus Egyház éves támogatása átlagosan több milliárd svéd korona. Forrás: https://magyarnemzet.hu/kulfold/2025/02/milliardokkal-tamogattak-izlamista-szervezeteket-a-sved-adofizetok-penzebol?utm_source=chatgpt.com (Letöltés dátuma: 2025. 04. 09.)

veszélyeztetettnek, köztük elsősorban a közéletben való részvétel tiltását tartotta elfogadhatatlannak az állam, túl az egészségügyi beavatkozásokkal kapcsolatos tanításaikon (pl. vérátömlesztés visszautasítása); a szcientológusok esetében 2006-ban az alapértékek veszélyeztetettségét és szervezeti problémákat vetett fel, illetve állapított meg az állam – és ez ma is így van, azaz, közvetlen állami támogatást nem kap a közösség.³¹

Dánia

Mivel az alkotmány az Evangélikus Lutheránus Egyházat államegyházként határozza meg, ennek megfelelően azt az állam is támogatja.³² (A Lutheránus Egyház az egyetlen vallási szervezet, amely direkt állami támogatásban részesül az adórendszeren keresztül; az egyházi adót közvetlenül az állam szedi be, amelynek értéke 0,44 és 1,5 százalék között mozog, az adózó éves bevételének nagysága függvényében.)

³¹ A humanistákat szintén elutasították. Igaz, az esetükben a vallási közösségi státusz is kérdéses, hisz maga a közösség nem végez klasszikus értelemben vett vallási tevékenységet.

³² Az egyház bevételének kb. 12 százaléka származik állami támogatásból, a többi a tagok által fizetett egyházi adóból (azaz, ez utóbbi a döntő az egyház finanszírozása szempontjából). Forrás: https://www.uni-trier.de/fileadmin/fb5/inst/IEVR/Arbeitsmaterialien/Staatskirchenrecht/Europa/Conference_1999/mortensen.pdf (Letöltés dátuma: 2025. 04. 09.) Megjegyzés: a tanulmány által hozott számok korábbi adatok, az arányok azonban nagyrészt változatlanok. A kiadásokkal kapcsolatban a részletes kimutatást lásd: DÜBECK, Inger: State and Church in Denmark. ROBBERS, Gerhard: State and Church in the European Union. Nomos. Baden-Baden. 2005. 72. oldal. A fentiekhez hasonló a helyzet Izlandon is: az alkotmány bevezető soraiban rögzíti: a hivatalos államvallás a lutheranizmus, azaz az evangélikus vallás. Az Evangélikus-Lutheránus Egyház a nemzeti egyház („népegyház”), amelyet az állam támogat és védelmez. A népegyház lelkészeit (jelenleg kb. 120 fő) az evangélikus püspök nevezi ki a helyi gyülekezetekbe, fizetésüket – kvázi közszolgálatot végző tisztségviselőként – közvetlenül az állam biztosítja.

Az egyházi adókból befolyó kb. 700 millió euró az egyház kiadásainak kb. a 75 százalékát fedezi.³³ Ezt egészíti ki az állam (2008-ban 122 millió euróval). Ezen felül az egyház különböző mentességekben is részesül (pl. vagyon utáni adófizetési kötelezettség).

Az elismert közösségek hívei az adójuk egy részének közösségeikhez történő átirányításával támogathatják saját felekezetüket – ezzel azonban nem minden közösség, illetve annak tagjai élnek (például a több mint 50 elismert muzulmán közösség közül mindössze néhányan élnek ezzel a lehetőséggel).

A befolyt összegek nagy részét „közfeladatokra”, az emberek döntő többsége által igénybe vett „szolgáltatásokra” fordítják (pl. anyakönyvezés, történelmi épületek fenntartása, illetve felújítása, a temetők fenntartása).

Franciaország

A legfontosabb források 1905 óta a közösségek magánjellegű („hívek adományai”) bevételei. A lelkészek egy részének a bérét (elsősorban a börtönökben és a kórházakban szolgálatot teljesítő lelkészekről van szó) azonban az állam fizeti. Továbbá az 1905 előtt birtokolt javak tulajdonosa az állam: azok fenntartását, állagmegóvását szintén az állam fizeti.

Ha nem társulásról, hanem egyesületről van szó, akkor az esetükben az állam, illetve az önkormányzat támogatást adhat. Az adományozó magánszemélyek – ha nem közhasznú szervezetről van szó – nem kaphatnak adókedvezményt.

Egyházi adó – abban az értelemben, ahogyan például Németországban létezik – nincs, kivéve Elzász-Lotaringiában, ahol a német egyházadóhoz hasonlóan lehetőségük van a híveknek az adójuk egy részét valamely egyháznak felajánlani; az egyházak adókedvezményre jogosultak; az egyházi iskolák a magániskolákhoz hasonlóan állami támogatásban részesülnek; a kormányzat elvileg nem biztosít semmilyen közvetlen támogatást templomok, mecsetek vagy zsina-

³³ NIELSEN, Marie Verjup – KÜHLE, Lene: Religion and State in Denmark: Exception among Exceptions? In: Nordic Journal of Religion and Society. 2011/2. 177. oldal. 2021-ben 6,4 milliárd dán koronát kapott az egyház.

gógák építésére, ugyanakkor hitelgaranciát, vagy kedvezményes ingatlanlízinget nyújthat.³⁴

Az ún. kulturális egyesületek nem élveznek adókedvezményt, viszont foglalkozhatnak non-profit tevékenységgel, valamint állami támogatást kaphatnak kulturális és oktatási tevékenységükhöz.

Németország

Az állam – miként azt korábban is említettem már – számos alkalommal államosította az egyházak vagyonát (mindezek közül kiemelkedik az 1803-as). Az államnak a részben ennek következtében előállt kötelezettségét – az egyházakkal kapcsolatos felelős kötelezettségvállalását – finanszírozás tekintetében maga az Alaptörvény is rögzíti.³⁵ Mindez több mindenben is megnyilvánul.

A felelősségvállalás egyik legkézzelfoghatóbb megnyilvánulása a régi egyházi épületek karbantartása terén mutatott kötelezettségvállalás, állami és önkormányzati szinten egyaránt.

A fentiekén túl a köztisztviselési státusszal rendelkező egyházak bár tartományonként eltérő, de a törvény által megszabott feltételeknek megfelelően jogosultak adó kivetésére (ez az egyházak bevételeinek a legjelentősebb része!).³⁶

Az egyházadó mértéke viszonylag magas (az összes adó és járulékteher kb. 8 százalékat teszi ki.) Az adót az állami szervek hajtják be – az egyház(ak) és az állam közötti megállapodás alapján –, megtartva azonban a befolyt összeg 4-5 százalékát.

³⁴ Az 1905-ben államosított egyházi ingatlanokat az állam tartja fenn.

³⁵ BARNSTEDT, Elke Luise: Constitutional Jurisprudence in the Area of Freedom of Religion and Beliefs. In: Legal Aspects of Religious Freedom. Ljubljana. 2008. 117. oldal. További megállapodások is színesítik állam és egyház kapcsolatát. Ezek jellegét és elérhetőségét lásd: KÜSTER, Bernd: Administrative and Financial Matters in the Area of Religious Freedom and Religious Communities. In: Legal Aspects of Religious Freedom. Ljubljana. 2008. 336. oldal.

³⁶ Az adó az egyházak élete szempontjából nélkülözhetetlen: az egyházak költségvetésének/kiadásainak nagyjából 80 százalékát fedezik e bevételek. Itt érdemes megemlíteni, hogy a köztisztviselési státusszal rendelkező közösségek közül – a kisebbek közül – a zsidó közösség is él az „adókivetés” jogával, illetve annak állami úton történ begyűjtésével.

Az állami finanszírozás az egészségügyi és oktatási intézmények vonatkozásában is megilleti az egyházakat. Továbbá, az egyházakat komoly adókedvezmények illetik meg.³⁷

Magánszemélyek az egyházi hozzájárulásukat („belső egyházi adó”) vagy más egyéb felajánlásokat (adomány, „ajándék”) levonhatják a személyi jövedelemadójukból.³⁸

Görögország

Görögországban nincs egyházi adó, ugyanakkor az állam majdnem teljes egészében fedezi az uralkodó egyház kiadásait. Az „uralkodó” ortodox vallás esetében a legkülönbébb módokon támogatja az állam az egyes gyülekezeteket. Ezek közül a legfontosabbak az alábbiak:³⁹

1. közvetlen és közvetett támogatások (pl. a templomokra és a kolostorokra szánt juttatások, az ortodox egyházi képzés költségeinek teljes átvállalása, az „Apostoliki Diakonia” közvetlen támogatása, az Athéni Katedrális közvetlen támogatása stb.);
2. az egyházi személyek (püspökök, hivatalban lévő papok, diakónusok, prédikátorok, de az egyház laikus dolgozóinak is!) az illetménye, bére, későbbiekben a nyugdíja;⁴⁰

³⁷ ROBBERS, Gerhard: Állam és egyház a Német Szövetségi Köztársaságban. In: ROBBERS, Gerhard: Állam és Egyház az Európai Unióban. PRTA. Pápa. 2004. 164. oldal. A közösségek más tevékenységeikhez is kaphatnak támogatást – például a civil szervezetekhez hasonlóan.

³⁸ Ez hasonlóan igaz a non-profit szervezetek esetében is. Lásd: KÜSTER, Bernd: Administrative and Financial Matters in the Area of Religious Freedom and Religious Communities. In: Legal Aspects of Religious Freedom. Ljubljana. 2008. 341. oldal.

³⁹ PAPASTHATHIS, Charalambos: Állam és egyház Görögországban. In: ROBBERS, Gerhard: Állam és Egyház az Európai Unióban. PRTA. Pápa. 2004. 107. oldal, valamint PAPASTHATHIS, Charalambos: State and Church in Greece. In: ROBBERS, Gerhard: State and Church in the European Union. Nomos. Baden-Baden. 2005. 130-131. oldalak.

⁴⁰ A kántorokat és a sekrestyéseket nem az állam fizeti (őket közvetlenül a gyülekezet, illetve az egyház fizeti), a kórházakban szolgáló lelkészeket pedig a helyi önkormányzat fizeti.

3. teljes adómentesség (az ortodox egyház teljes egészében, a többi vallás az esetek túlnyomó többségében; az állam az Athosz-hegyi kolostorral, illetve közösségekkel szemben a „legnagyvonalúbb”);

A többi vallás – az uralkodó valláshoz hasonlóan – különböző bevételekre tesz szert ingatlan és ingó vagyonából, valamint természetesen saját híveinek adományából.

Itt érdemes megemlíteni azt is, hogy az állam és az ortodox felekezet közös ingatlankezelő vállalatot alapítottak, amelyet egy 5 fő testület vezet (a részesedésük 50-50 százalék). Az ingatlanok kiadásából (esetleges eladásából) származó bevételek az állam és az egyház között oszlanak meg.⁴¹

Olaszország

A korábban már hivatkozott 1984-es konkordátum szerint az állam „fenntartja” az állami támogatás gyakorlatát (ezt a nem katolikus vallási csoportokra is kiterjeszti, ha kéri). Lényeges azonban, hogy pl. a hitoktatás esetében csak a katolikus hitoktatók fizetését fedezi az állam, más vallását nem.

Kormányzati alapok segítik a történelmi, kultúrtörténeti kincsként is felfogható templomok, egyéb épületek fenntartását, állagmegóvását, felújítását. Ezek döntő többsége a katolikus egyházhoz tartozik, és ezek az épületek adják az itáliai építészeti örökség legnagyobb részét.

Ismert az ún. „adóátírányításos” rendszer is. Az SZJA 0,8 százaléka kerül szétosztásra a választott szervezetek között.⁴²

⁴¹ A nem vallási célra használt ingatlanok után azonban adót kell fizetni (mindegyik egyháznak, beleértve a Görög Ortodox Egyházat is). Lásd az International Religious Freedom Report országjelentésének Government Practices pontját. Forrás: <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm?year=2015&dlid=256195#wrapper>

⁴² Az SZJA 0,8 százaléka azon egyházak részére ajánlható fel, amelyek rendelkeznek intesával (fontos, hogy azok is rendelkezhetnek, akiknek nincsen jövedelme!).

A muzulmán közösségek esetében a két legnagyobb szervezet (Olasz Iszlám Konföderáció és az Olasz Iszlám Közösségek Uniója) közül az Olasz Iszlám Konföderációnak – amelynek főtitkára a római Nagy Mecset elnöke – az állam engedélyezi, hogy a vallási tevékenységéhez kapcsolódóan pénzt fogadjon el külföldi szervezetektől, kormányoktól.

A Vatikán minden évben – ez a tény önmagában is a katolikus egyház „kiemelt” helyzetét mutatja – 1 milliárd euró támogatást is kap, valamint a vízfogyasztását is az olasz állam finanszírozza (2012-ben 5 millió m³).

Fontos megjegyezni, hogy az elismert egyesületek (így azok a felekezetek, amelyek ezt a formát választják), állami hozzájárulás nélkül nem szerezhetnek ingatlant, ajándékokat és hagyatékot sem fogadhatnak el.⁴³

Befejezés

Az egyházfinanszírozás állami oldalról tekintve izgalmas kérdése – ez a dolgozat erről szolt. Vannak visszatéró, bevett elemek, de találhatunk egyedi megoldásokat is. Egy azonban biztos: kényes kérdésekről van szó, melyek esetében a legfontosabb talán az átláthatóság és a kiszámíthatóság – az egyházak, az állam és a társadalom oldaláról nézve egyaránt. Ezeket az értékeket érdemes szem előtt tartani.

⁴³ További részletekkel, az adózási rendszerrel kapcsolatos rendelkezésekkel összefüggésben lásd: CURCIO, Maura: Administrative and Financial Matters in the Area of Religious Freedom and Religious Communities. In: Legal Aspects of Religious Freedom. Ljubljana. 2008. 381. oldal.

A felvidéki lelkészutánpótlás helyzete a reformátusok számarányának alakulásában, 2009-től napjainkig

The situation of pastoral supply in the Highlands
in the development of the number of Reformed,
from 2009 to the present

Somogyi Alfréd¹

Beérkezett/Received: 2024.12.16.

Lektorálva/Reviewed: 2025.01.28. / 2025.02.10.

Elfogadva/Accepted: 2025.02.20.

DOI: 10.36007/teofor2025.1.114-134

Abstract: The study is based on census data on Hungarian Reformed Christians in Upper Hungary. It draws partly on state census data and partly on the church's own data. On this basis, it determines the number of Reformed pastors needed to meet demand. According to church data, there is already a shortage of pastors in the Reformed Christian Church in Slovakia, which cannot be compensated for by state-recognized theological training. However, the gradual decline in the number of Hungarian Reformed Christians does not mean that fewer pastors are needed. The decline in population is not yet so significant that it would lead to the mass depopulation of congregations and parishes.

Keywords: Reformed, population, church membership, pastoral training

¹ Dr. Somogyi Alfréd, a Selye János Egyetem Református Teológiai Kara habilitált docense, református lekipásztor, somogyia@uj.sk

Bevezetés

Húsz évvel ezelőtt, a Selye János Egyetem létrejöttékor, a Calvin János Teológiai Akadémia immár 10 éve képezte a magyar református lelkészeket Szlovákiában. A CJTA-ból transzformálódott a Selye János Egyetem Református Teológiai Kara, ami akkor azt jelentette, hogy ennek a karnak voltak – már az indulás évében is – felsőbb évfolyamos hallgatói, valamint végzősei is. Ez pedig azzal járt, hogy a Református Teológiai Kar akkreditációs anyaga készen volt, ennek figyelembe vételével is döntött 2023. október 23-án a szlovák parlament a magyar egyetem létrehozásáról.

Azért elevenítem fel ezeket a történelmi tényeket, mert világossá tesz, hogy a református egyház óriási hangsúlyt fektetett a lelkészutánpótlásának biztosítására.

Egy kis történelmi kitekintés

A Csehszlovákia létrejötte, majd a trianoni békediktátum elfogadása után, a felvidék elcsatolt reformátussága itt maradt lelkész- és tanítóképző intézet nélkül. Magyarországi teológusok nem kaptak működési engedélyt a csehszlovák államtól, így az elcsatolt egyházrész, maga kellett, hogy megoldja a lelkészutánpótlását. Így nyílt meg 1925-ben Losoncon, a losonci református teológiai akadémia, később szeminárium, Csehszlovákia egyetlen magyar nyelvű felsőoktatási intézménye. A visszacsatolásig, pontosabban 1939. január 1-ig működött, s a fennállása 14 éve alatt mintegy 110 lelkészt adott az egyháznak.

A kommunizmus évtizedei alatt Prágában és Pozsonyban volt lehetőség teológiát tanulni, a prágai Husz fakultáson, illetve a pozsonyi evangélikus teológián. Majd a rendszerváltás után, egyházunk vezetői ismét úgy gondolták, szükség van egy saját teológiára, így nyílt meg 1994-ben Komáromban a Calvin János Teológiai Akadémia, a Selye János Egyetem Református Teológiai Kara elődintézménye.

Bevezetés

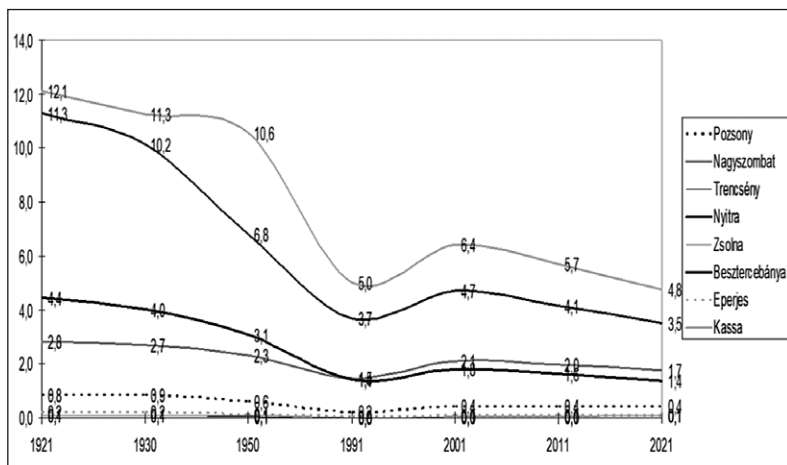
A felvidéki reformátusság még mindig magyar többségű. 100 évvel ezelőtt ez az arány 98%-ot jelentett, ma különböző számítások vannak. Van olyan, hogy 85-15%-os a magyar-szlovák arány a református egyházon belül, de találkoztam már 74-26%-os aránnyal is, ami igaz, nem egyházi adat volt.

A népszámlálások azt mutatják, hogy a reformátusok aránya a felvidéki magyarok között 25-26%. A 2001-es népszámlálás során 109.735 ember vallotta magát reformátusnak. A 2011-es népszámlálás már csak 98.797 reformátusról adott hírt, s a legutóbbi, 2021-es népszámlálás szerint 85.271 fő vallotta magát reformátusnak Szlovákiában². A fogyatkozás az első tíz évben 10.938 fő, a második 10 évben 13.526 fő volt.

Az utolsó – békeidős – népszámlálás, amihez viszonyítani tudunk, 1910-ben volt. Majd Csehszlovákia időszakában volt 2 census a II. világháború előtt és 4 a kommunizmus éveiben. A rendszerváltás óta pedig ugyancsak 4 népszámlálásunk volt, de igazából csak a 2001-es óta vannak releváns adataink a reformátusokról. Korábban ugyanis nem volt olyan válaszadási lehetőség, hogy „református”, még a 91-es kérdőíveken sem.

A szociológusok mégis tudtak számolni, voltak becsült adatok. S ha ezekből indulunk ki, akkor megállapítható, hogy 100 év alatt az akkori országos 4,8%-os arányunk (1921-ben) 1,6%-ra harmadolódott (2021).

² A hivatkozott szám adatok a Szlovák Statisztikai Hivatal által közzétett 2001. évi, 2011. évi és 2021. évi népszámlálási adatokból vannak idézve.

1. ábra³(Református felekezetűek arányának változása Szlovákia területén 1921 és 2021 között)

Ha a jelenlegi szlovákiai megyerendszerre vetítjük ki a lélekszámunk alakulását, akkor, világosan látható, hogy a magyarok lakta megyékben vannak a nagy változások. Kassa megyében a kommunizmus évtizedei okozták a jelentős létszámcsökkenést. Nyitra megyében azonban a II. világháború után indult meg a látványos lejtmenet, hiszen itt tizedelte leginkább a deportálás, a kitelepítés és a lakosságcsere a magyarokat, így a magyar reformátusokat is. A jelenlegi Nyitra megye területén van az egyházi Barsi egyházmegyeünk és a Komáromi egyházmegyeünk. Hasonló a helyzet a Gömöri egyházmegyeünkben is, vagyis a Besztercebányai kerületben és ugyanez a tendencia látható a Nagyszombati kerületben, ami a Pozsonyi egyházmegyeünket érinti. Érdekes, hogy az Eperjesi régióban, ahol a szlovák gyülekezeteink éltek, ott nem annyira szembetűnő a létszámcsökkenés, főleg nem a háború utáni években.

Nem árt tisztázni, hogy milyen adatokból is dolgozunk? Egyfelől a már említett népszámlálási adatokból, másfelől pedig saját, egyházi

³ Köszönöm Gyurgyik László szociológusnak a szakmai segítségét és azt, hogy hozzájárult az általa készített két grafikon – az 1. és a 4. számú ábra – ezen tanulmányomban történő felhasználásához.

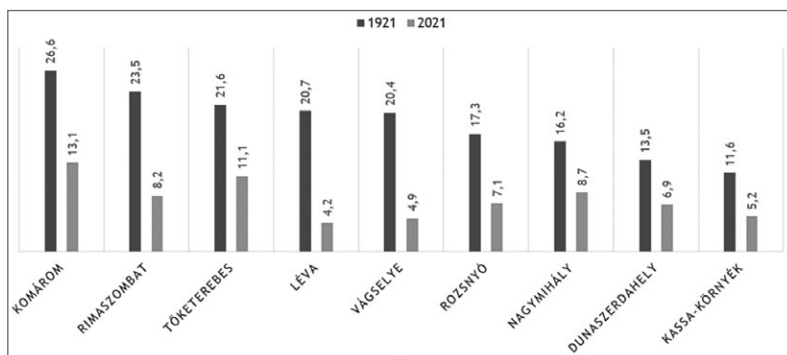
adatokból. Itt mondok köszönetet Gyurgyík László szociológusnak, volt kollégánknak, aki a népszámlálási adatok alapján készített ábráit a rendelkezésemre bocsátotta. A református egyházban mindig is volt valamiféle gyülekezeti adatszolgáltatás. A lélekszámot minden évben saját felmérés szerint is tudta aktualizálni az egyház. 2010 óta azonban tudatosan kéri be az egyházi központ – a Zsinati Iroda – az egyházközi szintű adatokat. Jöjjön egy kis metodika:

Az egyházi adatok a lélekszáma, az istentiszteletek és egyéb gyülekezeti alkalmak éves számára, látogatottságára, nyelvi változatára kérdeznek rá, megvannak az éves anyakönyvi adataink: keresztelesek, konfirmációk, házasságkötések és temetések száma (ezeknél tudjuk a férfiak és nők, gyerekek és felnőttek arányát), vannak hitoktatási adataink: hány iskolában hány református hittanost érünk el az adott évben és vannak ingatlanokra vonatkozó kérdések, amelyek évről évre vajmi keveset változnak.

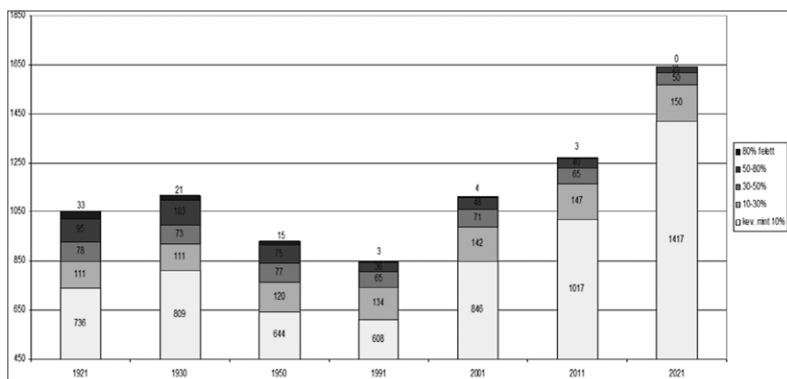
2. ábra (Reformátusok számának alakulása a népszámlálási adatok alapján)

A fenti ábrán, a számok alapján, folyamatos csökkenést látunk a reformátusok lélekszámában. Amit ez az ábra mutat az országos népszámlálási adatok alapján, azt nézzük meg járásokra bontva is.

3. ábra (Reformátusok aránya a jelenlegi járások területén 1921-ben és 2021-ben)

A 3. ábrán azt látjuk, hogy a magasabb oszlopok az 1921-es adatokat mutatják, az alacsonyabbak pedig a 2021-es adatokat. Azt látjuk, hogy 100 év alatt hozzávetőleg felére csökkent a járásokban a reformátusság aránya. Van ahol jóval több, mint a felére: látjuk a Lévai- és a Vágszelyei járást, és megint a barsi kitelepítések, majd utána a mesterséges szlovák betelepítés juthatnak az eszünkbe, ami nem megfelelt, hanem ötödölte a reformátusok számarányát az adott járásokban.

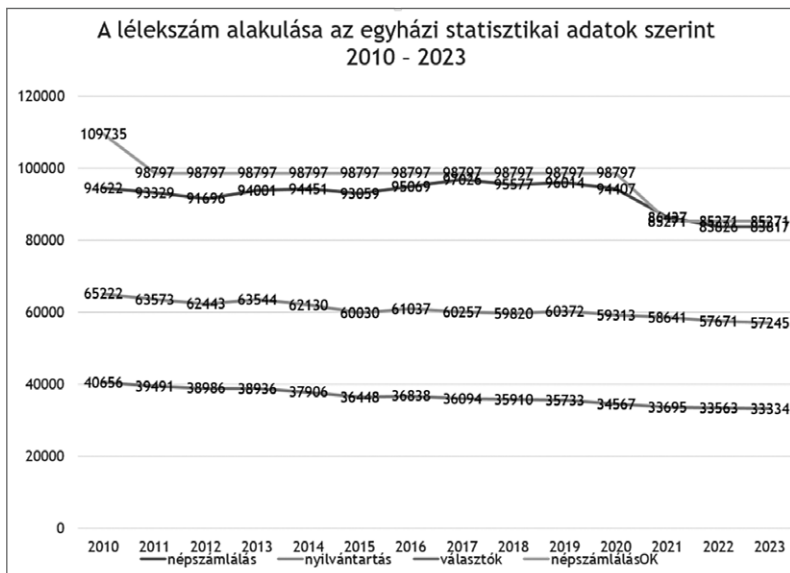

4. ábra (Helységek száma a reformátusok aránya szerint 1921 – 2021)

A 4. ábra arról árulkodik, hogy bő 100 évvel ezelőtt 33 olyan felvidéki település volt, ahol szinte kizárólag reformátusok laktak. A felekezetik arány, településen belül meghaladta a 80 %-ot. 1951-ben még mindig volt 15 ilyen város vagy falu. A rendszerváltás óta azonban – kis hullámzással, de – mára eltűntek a dominánsan református települések. Jól látható, hogy 10-30% és a 30-50% közötti arány az nagyjából változatlan, de látványosan szórványosodunk. Míg 1921-ben 736 településen voltunk 10% alatti arányban, mára ez a szám 1417, vagyis megduplázódott a szórványlétszámú településeink száma.

Egyházi adatok

Még azt sem mondhatjuk, hogy az állami statisztikák akarattal ellenünk dolgoznak, ugyanis a lassú, de stabil fogyatkozást a saját egyházi adataink is alátámasztják. El kell mondanom, hogy az egyházban háromféle nyilvántartást vezetünk. Az első, a népszámlálási adat. Ezt minden településen lehet tudni. A lelkész ezt évről évre csak átírja, legalábbis jobb esetben (majd látni fogjuk, hogy ez az ért nem ennyire egyszerű...). A másik a gyülekezeti nyilvántartás, ami azt jelenti, hogy maga a gyülekezet hány lelket tart számon az adott településen: vagyis szerintünk hányan vagyunk reformátusok a faluban? Vannak helyek, ahol ezt hasra ütve állapítják meg, vannak gyülekezetek, ahol 5-10 évente egyszer, házról házra járnak, és évente aktualizálják a számot. És a harmadik adat a választó névjegyzék szerinti szám. Ez a leginkább releváns, mert ez azoknak a felnőtt aktív egyháztagoknak a száma, akik hozzájárulnak az egyház fenntartásához és aktív gyülekezeti életet is élnek. Természetesen ez a harmadik szám a legkisebb a három adat közül.

5. ábra (Lélekszám alakulása a népszámlálás, az egyházi nyilvántartás és a választók száma szerint)

A legfelső két vonal a népszámlálási adatot mutatja. Az egyik az állami adat, ami ugye 10 évig nem változik, a másik az, amit minden évben bekérünk a lelkési hivataloktól. Ez – érdekes módon – változik, pedig ugyanannyinak kellene lennie. Egyetlen magyarázatom van rá: a lelkészek nem ugyanazt a számot adják meg évről évre. Érdekes, hogy mindig „alákalibrálunk”, csak 2021-ben jött ki több református – szerintünk – mint a tényleges népszámlálási adat.

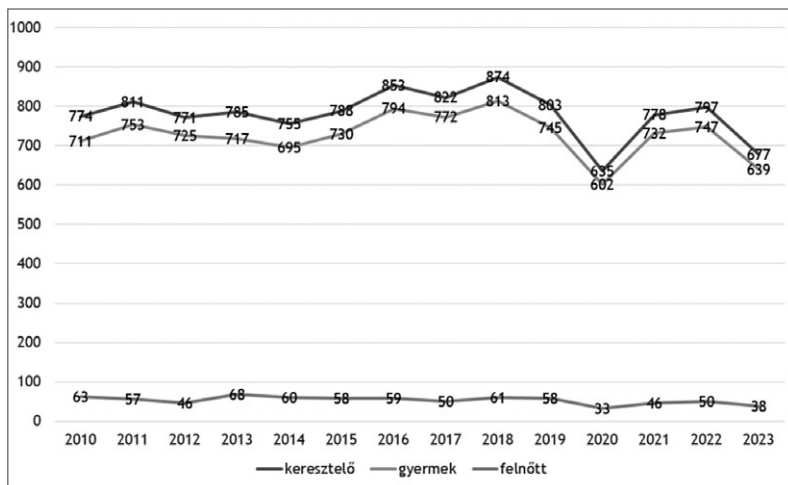
A középső vonal a saját, egyházi nyilvántartásunkat mutatja. Van benne némi hullámlás, de a csökkenő tendencia – sajnos – egyértelmű. És ugyanez a helyzet a választók számának alakulásával is, vagyis a legalsó grafikonnal.

Ha ezeket az adatokat értelmezni szeretnénk, akkor az első megállapítás, hogy 15 év alatt 7.977 fővel csökkent a saját nyilvántartásunk szerinti reformátusok száma és 7.322 fővel a választóink száma. A két szám, arányosnak tűnik, de sajnos nem az. 15 évvel ezelőtt a

nyilvántartásunk szerinti reformátusok 62,33 %-a volt választójogú egyháztag. Ez 2023-ban más csak 58,23 % volt. Vagyis a választók száma – az aktív egyháztagok száma – gyorsabban csökken.

Ha ezeket a létszámcsökkenési adatokat kézzelfoghatóbbá szeretnénk tenni, akkor első lépésben állapítsuk meg, hogy összegyházi átlagszámítás szerint egy átlagos gyülekezet 105 lelkes. Egy magyar átlagos gyülekezet 116 lelkes és egy átlagos szlovák gyülekezet 86 lelkes. Hangsúlyozom, ez csak matematikai átlagszámítás. A 15 év alatti veszteségünk akkora, mintha eltűnt volna összegyházi szinten az átlagos gyülekezeteink 22 %-a, vagy minden 4. átlagos magyar gyülekezet, vagy a szlovák gyülekezetek másfélszerese.

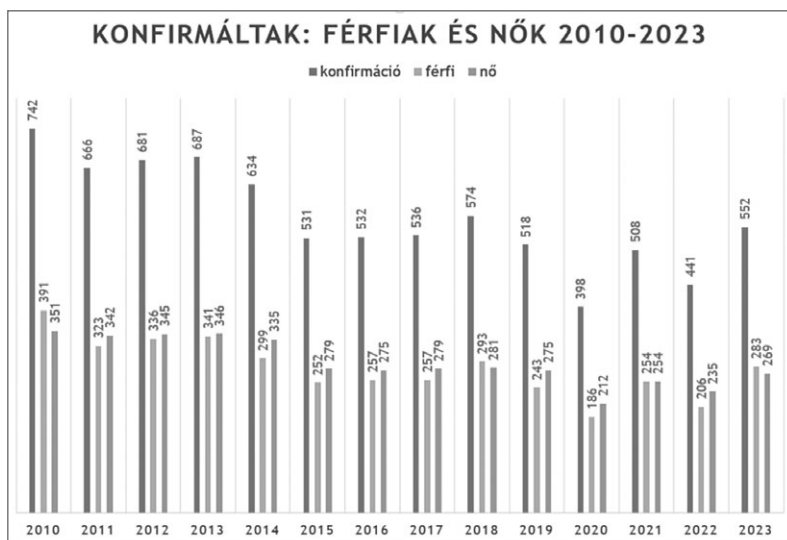
Ennek a csökkenésnek az okait a demográfiai adottságainkban és a nemzedékek közötti különbségben kell keresnünk. Itt az ideje, hogy megnézzük az úgynevezett anyakönyvi adataink alakulását. Kezdjük a keresztelőkkel.

6. ábra (Keresztelők száma 2010 és 2023 között)

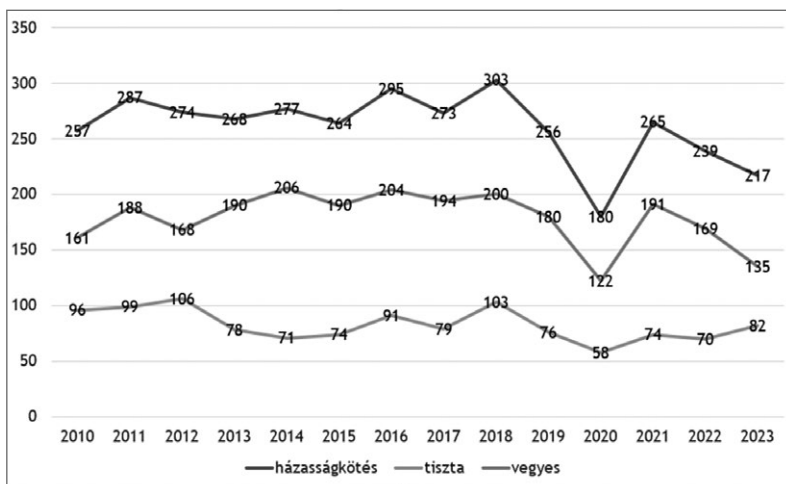
Ami szembetűnő, hogy a Covid-19 éveiben volt a mélypont, ami érthető. A tiltások és többszöri templombezárások sorában a 2021-es év példátlanul számított, ugyanis egyházmegyéktől – vagyis régi-

óktól – függően, 2021 elején legalább 112 napig voltak folyamatosan bezárva a templomaink. Ami viszont érdekes, hogy a tavalyi 677 keresztelővel megközelítettük a covid negatív rekordját, ami csak a születések alacsony számával tudunk magyarázni.

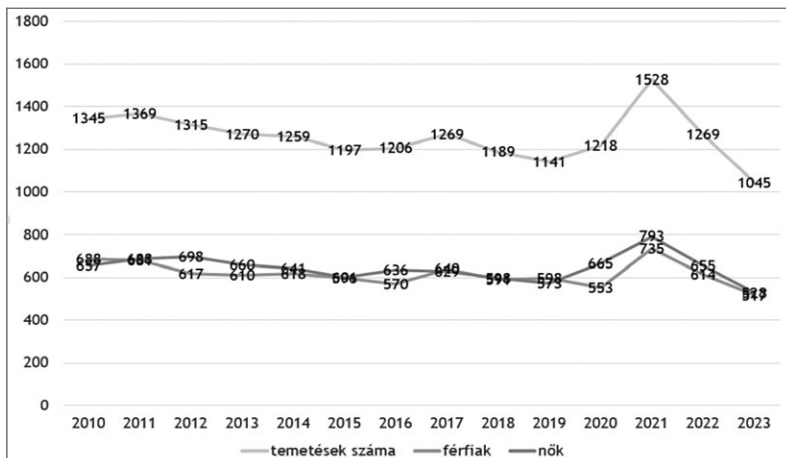
7. ábra (Konfirmáltak száma 2010 és 2023 között)

A konfirmációk esetében is látható a covidos mélyhullám, de a tavalyi adatok azt mutatják, hogy a konfirmációval visszaálltunk az utóbbi 10 év gyakorlatára.

8. ábra (Házasságkötések száma 2010 és 2023 között)

A házasságkötések grafikonja kísértetiesen hasonlít a keresztelős adatokra. A covid utáni helyreállási tendencia – úgy látszik, hogy – tavaly megtört és 2023-ban csupán 13 házasságkötéssel volt több országos szinten, mint a covid mélypontján, 2020-ban.

9. ábra (Temetések száma 2010 és 2023 között)

A temetések számának alakulása kapcsán két megjegyzésem lenne. Az első, hogy akik azt állítják, hogy nem volt Covid, vagy nem volt halálosan veszélyes a világjárvány, azoknak felhívom a figyelmét a temetések számának 2021-es megugrására. Ezt nem tudjuk mással magyarázni, mint a járvány áldozataival. 160 temetéssel több szolgálat volt 2021-ben egyházunkban, mint az utóbbi 15 év legtöbb temetését mutató 2011-es esztendőben. A másik megjegyzésem, a tavalyi rekord: 15 év viszonylatában 2023-ban volt a legkevesebb temetés egyházunkban. Ennek két magyarázata lehet, az egyik, hogy kevesebben hunytak el, a másik, hogy kevesebb gyászoló család vette igénybe az egyház szolgálatát, mint korábban, hozzátartozója eltemetése alkalmával. Szlovákiában, 2023-ban, 54.000⁴ személy halt meg, ami 1991-től átlagosnak mondható, a Covid évek kivételével. Vagyis 2023-ban nem halt meg kevesebb ember az országban, mint máskor. Okkal feltételezhetjük, hogy ez a reformátusok lakta régiókban is így volt. Vagyis a második magyarázat tűnik helytállóbbnak, kevesebben választották az egyházi temetést.

A létszámcsökkenésünk gyökereit az egyháztagok körösszetételében kereshetjük. Mivel ilyen jellegű egyházi adataink nincsenek, a 2011. évi országos népszámlálási adatokra tudunk csak hagyatkozni.

⁴ Adatforrás: https://slovak.statistics.sk/wps/portal/ext/products/informationmessages/inf_sprava_detail/2ad0bb78-62e1-4f91-b073-fedd3bd4fa2/!ut/p/z1/tZRNk5pAEIZ_yx48wjQMOMnuaFAZakQikH3NJgYaqBvYyHTW_PmPFHMXG3VQqc2Goed6m--0eEENrxIqgyXYBz8oiOlj3Det9dYIFBwNFBxjYgKzxZO6Yw5Fq-F20ugboYKmcRRxPmbiuMVE0xMTx0p79PDbIqgHLceb-krp4OvqlvwVg_G96AbCr9BzvGayFPjO8saaA9j7_dwC7X_8SMcS2BT_yFG3KsA5Sqd5LWZFIwZ53QGzKKhduNkUs1ccqaE4daOqY78VTDSIIQ0Klnhorkpb0FSkEgqUkjiIcRloSJOo5_HGbrWjzIXrlqF_ncuDG0kHo2W-OXTfUJxdgNJ-pel8zhp-9LyPh2FClc7ungtf7AIBYAYaGbmREBqC20QVLN32v72IMOr4Ad9Jkd8cC4wfAQkMbYRSSaZRC0KrJ4hb5xb19BzT_yz6YgMaPRkfcrozbywvTxQCVBY_foFr_jwkS31Gr6XC6ExUEPD2HLtH6Q1JRQxbmcervNZZAJJYAJoZqq9XtdYb1IrBchpiJwFSdxFVfyayX-GSnnx_pTBzrQtq28K8vdIZbT1w78SZGWtaj7CkTH3Bcrp_gk7b1nz_w-cCrJRTk94cNof3r6AXRa3II!/?d5/L2dBISeVZ0FBIS9nQSEh/

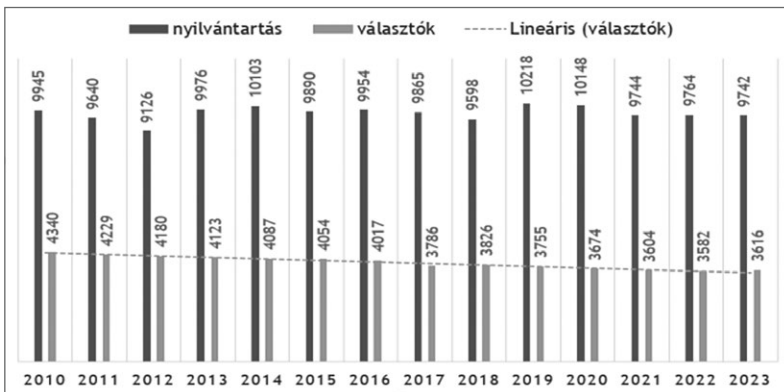
	0-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80+
ff	6 448	2 855	3 375	3 747	3 836	3 638	6 473	7 396	4 767	2 768	1 145
nő	6 185	2 626	3 279	3 782	3 716	3 608	6 751	8 336	6 447	4 941	2 669
össz	12 633	5 481	6 654	7 529	7 552	7 246	13 224	15 732	11 214	7 709	3 814

1. táblázat⁵ (Reformátusok korösszetétele
a 2011-es népszámlálás alapján)

Az adatok kiegyensúlyozott korösszetételt mutatnak, de az önálló egyháztagek zöme az ötven fölötti korosztályból kerül ki. Érdemes lenne egy olyan egyházi mérést végezni, hogy ezeknek a korosztályoknak a képviselői, mennyire vannak jelen a református egyház, pontosabban az egyes konkrét gyülekezetek életében? Okkal feltételezzük, hogy az idősebb korosztályokban nagyobb ez az arány.

A másik ok, az egyes vidékek mentalitása, egyházhoz való viszonya. Ezt sem nagyon kutattuk eddig, de ha megnézzük egyházmegyei bontásban a lélekszámunk alakulását, abból néhány következtetést le tudunk vonni.

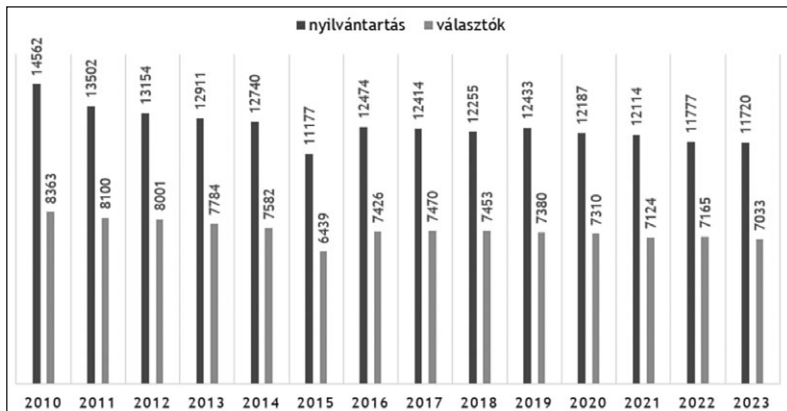
Pozsonyi egyházmegye:

10. ábra (Pozsonyi egyházmegye lélekszámának alakulása 2010 -2023)

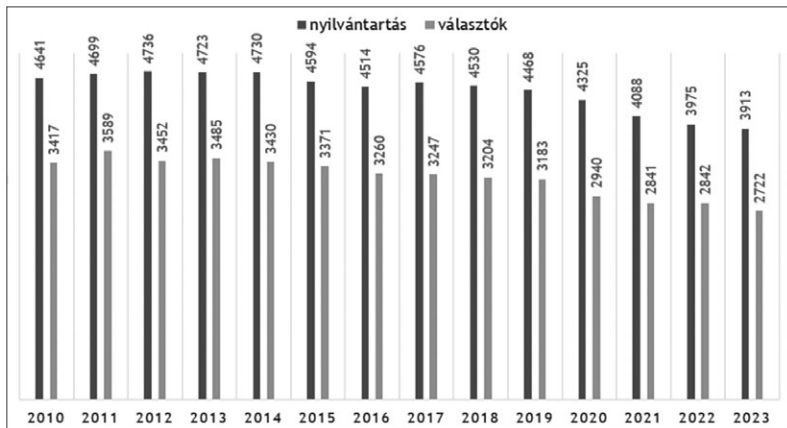
⁵ Adatforrás: <https://census2011.statistics.sk/tabulky.html>

Komáromi egyházmegye:

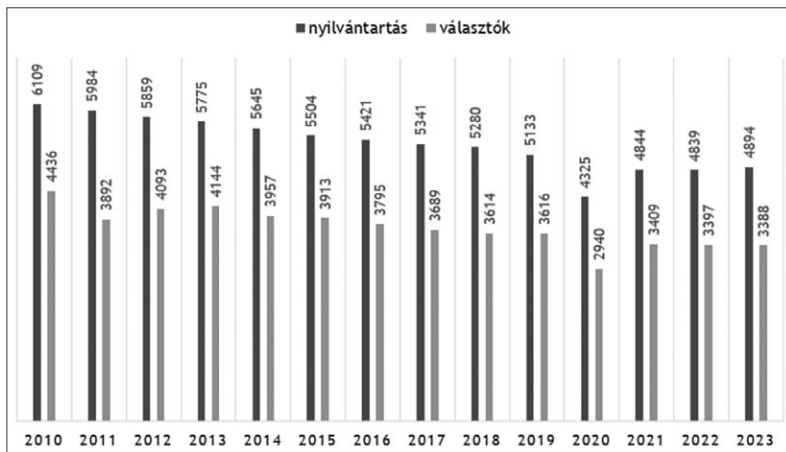
11. ábra (Komáromi egyházmegye lélekszámának alakulása 2010 -2023)

Barsi egyházmegye:

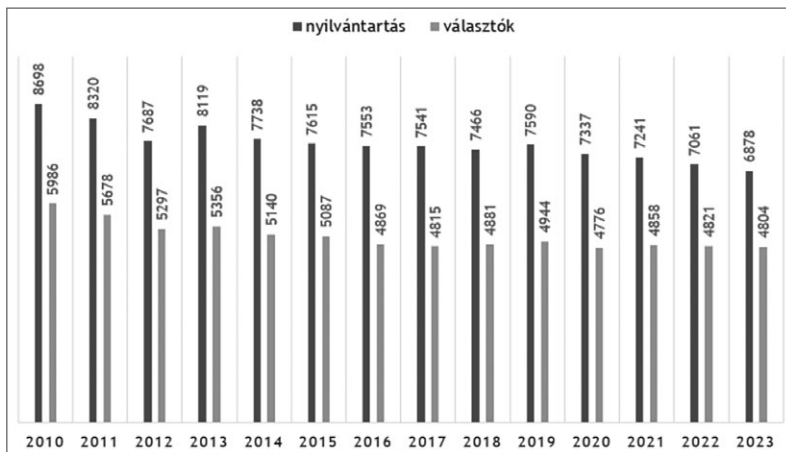
12. ábra (Barsi egyházmegye lélekszámának alakulása 2010 -2023)

Gömöri egyházmegye:

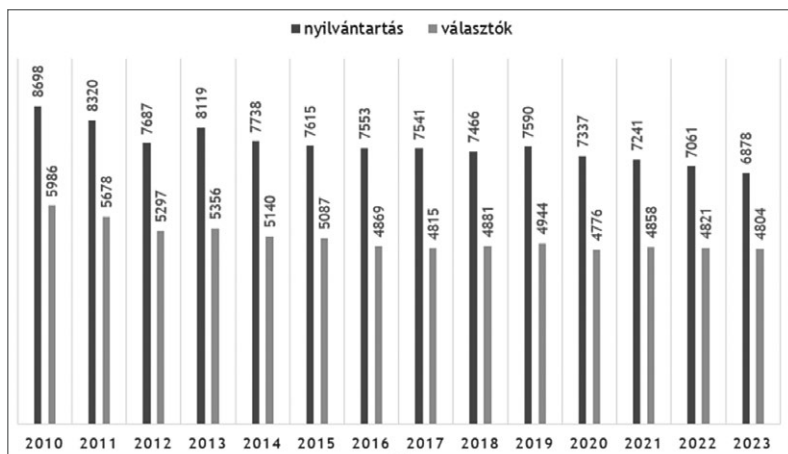
13. ábra (Gömöri egyházmegye lélekszámának alakulása 2010 -2023)

Abaúj-tornai egyházmegye:

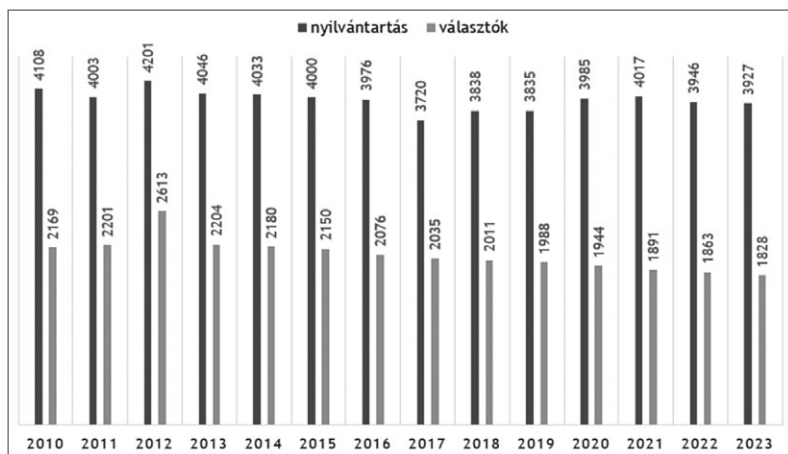
14. ábra (Abaúj-tornai egyházmegye lélekszámának alakulása 2010 -2023)

Zempléni egyházmegye:

15. ábra (Zempléni egyházmegye lélekszámának alakulása 2010 -2023)

Ungi egyházmegye:

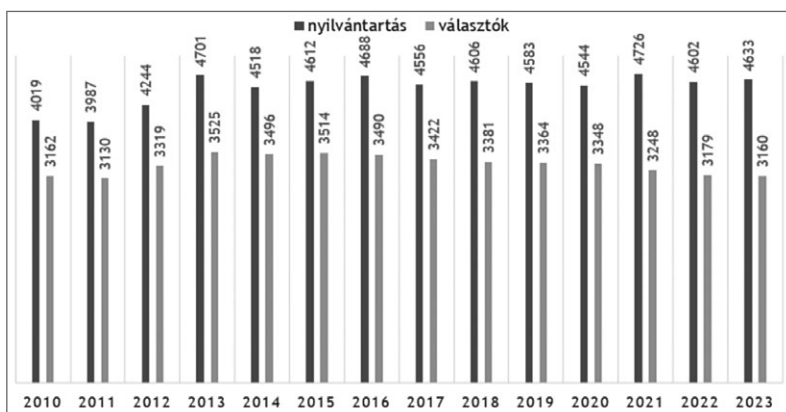
16. ábra (Ungi egyházmegye lélekszámának alakulása 2010 -2023)

Nagymihályi egyházmegye:

17. ábra (Nagymihályi egyházmegye lélekszámának alakulása 2010 -2023)

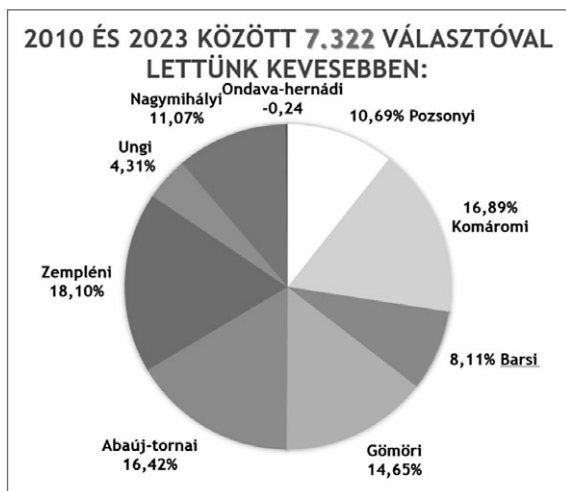
Az Ondava-hernádi egyházmegye:

18. ábra (Ondava-hernádi egyházmegye lélekszámának alakulása 2010 -2023)

Ha ezeket az adatokat megpróbáljuk értelmezni, akkor nyilvánvaló, hogy a Pozsonyi egyházmegyében legnagyobb a különbség a „nyilvántartás” és a „választók” száma között. Az Ondava-hernádi egyházmegyében a legkisebb a különbség a „nyilvántartás” és a „választók” száma között, vagyis az itt élő református közösségekre jellemző leginkább az, hogy aki reformátusnak vallja magát, az jelen is van a gyülekezete életében. Továbbá azt a következtetést is levonhatjuk, hogy kelet felé haladva, kisebb a különbség a „nyilvántartás” és a „választók” száma között, vagyis kelet felé haladva, valamivel erősebb a reformátusok gyülekezetükhöz való kötődése. Mérések nincsenek rá, adatokkal nem tudjuk alátámasztani, de az egyházban nyilvánvaló, hogy a keleti és a nyugati régiókban más a reformátusságunk mentalitása. A történelmi „dunántúliség” és „tiszáninneniség” még mindig érezhető. Az egyházmegyei számokban is fogyatkozást láttunk, aminek leginkább az „utánpótlás hiánya” lehet az oka. Magyarul: a nagymama helyére nem ül be a gyermeke, vagy az unokája a templompádba.

Választójogú egyháztagok fogyatkozása

19. ábra: (Egyházmegyéek része a „fogyatkozásban”)

A 15 éves fogvatkozásunk sem homogén és nem arányos. Egyházmegyénként más-más mértéket mutat. A legnagyobb arányú fogvatást a Zempléni egyházmegyében tapasztaljuk, majd a Komáromi és az Abaúj-tornai egyházmegye fogvatkozott meg 16%-nyival. A Gömöri- a Nagymihályi- és a Pozsonyi egyházmegye van még 10% fölötti fogvatkozással. Mindez az iménti feltételezést támasztja alá, hogy az egyház iránt elkötelezettebb régiókban nagyobb mértéket mutat a fogvatkozás. Ez azért van így, mert ezeknek a vidékeknek a reformtusai „templomosabbak”. Ugyanakkor a nemzeti jellegzetességeinket is figyelembe kell vennünk.

A magyar és a szlovák reformátusok nem ugyanolyan mértékben fogvatkoznak. Itt rá kell mutatnunk az egyházban is jelen lévő asszimilációra. Az elszlovákosodó közösségeink a magyar nemzet és a magyar reformátusság számára veszteséget jelentenek, de a szlovák reformátusság számára nem. A nyelvhatáron lévő gyülekezeteinkben megfigyelhető volt az utóbbi 30-35 évben, hogy nemzeti identitást és nyelvet váltott, de vallást, azt nem. Vagyis magyar reformátusból szlovák református lett. Az elején említettem, hogy 100 évvel ezelőtt, tájainkon a reformátusok 98%-a magyar ember volt és 21%-nyi szlovák reformátust tartottak nyilván. Ez az arány 2023-ban, az egyházi adataink szerint az alábbiak szerint alakult: népszámlálási adatok alapján: 84% magyar és 16% szlovák; nyilvántartás szerint: 85% magyar és 15% szlovák; választók száma alapján: 84,5% magyar és 15,5% szlovák.

Látjuk a jelenlegi viszonyainkat és a tendenciákat. Hogy lehet mindehhez odailleszteni a lelkészképzést és a lelkészutánpótlást? Jelenleg a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház lelkészi karának több mint a fele, már komáromi teológus. Vagy nálunk a Református Teológiai Karon, vagy a jogelődüknél, a Calvin János Teológiai Akadémián tanultak a szolgatársak. Amikor 1994-ben elindult a saját lelkészképzésünk és 1999-ben megtörtént az első végzős évfolyam – az úgynevezett aranygyapjasok – kibocsátása, azt mondogatták soka az egyházban, hogy itt előbb-utóbb annyi lelkész lesz, hogy Dúnát lehet majd velük rekeszteni.

egyházmegye	lelkészi állások száma	egyházközségek száma	lelkészek száma	üres lelkészi állások
Pozsonyi	23	28	29	0
Komáromi	28	33	36	0
Barsi	21	46	21	2
Gömöri	17	51	23	2
Abaúj-tornai	22	44	22	4
Zempléni	20	37	21	3
Ungi	14	17	11	3
Nagyimihályi	15	25	9	6
Ondava-hernádi	23	35	15	8

2. táblázat (Betöltött és betöltetlen lelkészi állások a SZRKE-ban 2024. novemberi állapot szerint)

Ehhez képest, már jelenleg is érezhető lelkészhiánnyal küzd az egyházunk. Jelenleg 28 lelkészi állás nincs betöltve, ami a 183 lelkészi állásunknak a 15%-a. A legrosszabb a helyzet a szlovák egyházmegegyekben, illetve Abaújban, Zemplénben és Ungban. Ez az adat a jelenlegi helyzetről szól. De ha megnézzük, hogy hogyan alakul majd a lelkészutánpótlás dolga az előttünk álló években, akkor az elgondolkodtató lesz.

A lelkészeink 70 éves korukig szolgálhatnak. A következő 8 évben 19 lelkészünk fogja elérni a lelkészi nyugdíjkorhatárt. Legalább az ő helyükre kellene kiképeznünk a jövő reformtus lelkészeit a karunkon. Mi nem látunk előre 8 évre, csak négyre és még azt sem látjuk tisztán. Az biztos, hogy – ha nincs lemorzsolódás, akkor – 2029-ig 18 végzős teológusunk lesz, közülük 10 felvidéki illetőségű, tehát nem fog hazamenni Magyarországra, vagy Erdélybe, hanem – elméletileg – itt fog szolgálatba állni. Ez még mindig csak a fele a szükségletnek.

Végkövetkeztetés:

A fenti adatokat és tendenciákat megszíelve, nem leállni kell és temetni az egyházat, nem redukálni a lelkészképzést, hanem most kell igazán ráerősíteni, mert az egyre nagyobb felekezet nélküli tömeget meg kell szólítani Isten ígéjével, Jézus Krisztus evangéliumával. A magyar közösségünk ezzel tud leginkább védekezni, mert az egyházban nemcsak önmagát szervezi, hanem Isten oltalmában és megtartó, gyarapító áldásában is bízhat. Ez ad erőt a lelkészképzés végzéséhez és ez kell, hogy megerősítsen bennünket nemzetközösségünk iránti felelősségvállalásunkban is.

RECENZÍÓ

Péntek Dániel Gábor¹

egyetemi adjunktus

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest

Hittudományi Kar, Bibliai Teológiai és Vallástörténeti Tanszék

**A panasztól a dicséretig – Recenzió Kovács Enikő Hajnalka:
Egyéni panaszénekek a Zsoltárok könyvében (Budapest, Károli
Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2024)
című kötetéről**

A 20. századi zsoltárkutatásának több olyan iránya, illetve iskolája is volt, amelynek munkássága ma is folytatható, továbbgondolható. Kovács Enikő Hajnalka monográfiájában – amely 2021-ben megvédett doktori disszertációjának szerkesztett változata – elsősorban a formakritikai kutatás módszereire építve vizsgálja a Zsoltárok könyvében olvasható egyéni panaszénekeket.

A monográfia 3 fő részből áll: az első rész a Zsoltárok könyvével kapcsolatos 20. századi kutatásokat mutatja be, a második rész az egyéni panaszénekek kutatástörténetét vázolja fel, illetve itt ismerkedhetünk meg a szerző által alkalmazott módszertannal is, a harmadik részben pedig 9 panaszének magyarázatát olvashatjuk; azokkal a zsoltárokkal foglalkozik itt részletesen a szerző, amelyeket az általa felállított kritériumrendszer szerint „tisztá” egyéni panaszénekeknek tekint. Azokat a panaszénekeket sorolhatjuk Kovács Enikő Hajnalka szerint ebbe a kategóriába, amelyek a Hermann Gunkel által meghatározott formai elemeket (Isten megszólítása, panasz, a bi-

¹ Dr. Péter Dániel Gábor, egyetemi adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem, Hittudományi Kar, Bibliai Teológiai és Vallástörténeti Tanszék.

zalom kifejezése, kérés, doxológia) hiánytalanul tartalmazzák, és nem tartalmaznak olyan kiegészítéseket, amelyekben például a nép egésze vagy az uralkodó jelenik meg.

Az első rész (7–36.) közérthető bevezetőt nyújt a 20. századi zsol-tárkutatás főbb kérdéseire; a szerző olyan alapvető témákat is tárgyal itt, mint az egyes zsoltárok keletkezése, az egyes zsoltárok címfeliratainak értelmezési lehetőségei, a Zsoltárok könyvében használt irodalmi eszközök, a zsoltárokból Istennel és az imádkozó ellenségeivel kapcsolatban megjelenő leggyakoribb metaforák. Szintén ennek a bevezető résznek egy fejezete foglalkozik a zsoltárokból megjelenő műfajok kérdésével is, Hermann Gunkel kutatásainak főbb eredményeit, illetve az általa meghatározott kategóriákat felsorolva. Ezt követően a monográfia a Zsoltárok könyvének kompozícióját mutatja be, jelentős mértékben Gerald H. Wilson kutatásaira építve, akinek 1981-ben megjelent *The Editing of the Hebrew Psalter* című monográfiája megalapozta a zsoltárexegézis kanonikusnak, illetve holisztikusnak nevezett kutatási irányát. Szintén ebben a fejezetben olvashatunk a Zsoltárok könyvének 5 könyvre való felosztásáról, illetve a Zsoltárok könyvében található egyes részgyűjteményekről (dávídi, kórahita, ászáfita, stb.), illetve ehhez kapcsolódóan a Zsoltárok könyve feltételezett előállítását is felvázolja a szerző, ismerteti a zsol-tárkutatás Gunkel utáni főbb képviselőit is. Egyrészt olyan szerzőknek a munkásságáról olvashatunk itt, akik hozzájárultak a formakritikai kérdések megválaszolásához, másrészt a kanonikus exegézis képviselőiről, harmadrészt pedig olyan kutatókról, akik arra tettek kísérletet, hogy az ókori közel-keleti irodalom szélesebb kontextusán belül értelmezzék a zsoltárokat. E bevezetőként is felfogható első rész nagy érdeme az, hogy közérthetően, mégis alaposan, a legfontosabb kérdésekre kitérve mutatja be a 20. századi zsol-tárkutatás főbb kérdéseit és eredményeit, emiatt pedig az oktatásban is jól használható lehet.

A panaszénekek kutatási kérdéseivel foglalkozó második rész (37–56. oldal) Claus Westermann megállapításával kezdődik, aki szerint a panaszénekekben a panasznak három fajtája szólal meg: a zsol-táros Isten elleni, ellenségek elleni, illetve önmaga miatt mondott panasz. Ezt követően a szerző Brueggemann kutatásait ismertetve a

zsoltárok hitéletben betöltött helyét vizsgálja, illetve arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért érezheti a panaszénekeket mai olvasójuk is aktuálisnak. Szintén ebben a fejezetben olvashatunk arról is, hogy a korai judaizmus zsidó irodalmán belül hol találkozhatunk még egyéni panaszénekekkel, egy rövidebb megjegyzés erejéig a mezopotámiai panaszimákra is kitér a szerző. Ennek a fejezetnek az egyik fő kérdése az, hogy milyen kritériumok alapján állapíthatjuk meg egy zsoltárról, hogy panaszének-e, a másik pedig az, hogy hogyan kategorizálhatjuk a panaszélemet tartalmazó zsoltárokat. A szerző egy érdekes táblázatot is közread itt, amelyben azt láthatjuk, hogy három jelentős kutató (Hermann Gunkel mellett Klaus Seybold és Erhard Gerstenberger) mely zsoltárokat tekintette egyéni panaszéneknek, és az eltérések listája azt is jól demonstrálja, hogy mennyire nem egyszerű kérdés annak eldöntése a formális elemek alapján, hogy egy adott zsoltár egyéni panaszéneknek tekinthető-e vagy sem. Kovács Enikő Hajnalka tiszta, hiányos és vegyes panaszénekeket különböztet meg (a tiszta, illetve vegyes panaszének fogalmainak használatát Gunkeltől veszi át): a tiszta panaszénekek közé azokat a zsoltárokat sorolja, amelyekben a Gunkel által megnevezett tartalmi elemek hiánytalanul megjelennek, a hiányos formával rendelkező szövegekhez értelemszerűen azokat a panaszénekeket sorolja, amelyekből ezek közül valamelyik hiányzik, a vegyes kategóriába pedig olyan zsoltárok tartoznak, amelyek az egyéni panaszénekre jellemző szövegelemek közül néhányat vagy akár mindegyiket is tartalmazzák, azonban a panaszének elemei bennük más motívumokkal, témákkal is keverednek (pl. közösségi kiegészítéseket olvashatunk bennük).

A harmadik rész (57–144.) annak a 9 zsoltárnak a magyarázatát nyújtja, amelyet a szerző „tiszta” egyéni panaszéneknek tekint. E zsoltárok között megtalálhatjuk többek között az egyszerű, világos szerkesztésű 13. zsoltárt, valamint azt a 22. zsoltárt is, amelynek a kezdő mondatát („Istenem, Istenem, miért hagytál el engem?”) Jézus Krisztus is idézte kereszthalálakor az evangéliumok tanúsága szerint. Az egyes zsoltármagyarázatok azonos felépítésűek: először a zsoltár héber szövegét olvashatjuk, majd pedig a szerző fordításában magyarul is olvashatjuk a költeményeket, ezt követik a fordításhoz kapcsó-

lódó megjegyzések, a zsoltár szerkezetének bemutatása, egy részletesebb exegetikai elemzés, majd pedig a műfaj és a datálás kérdéseinek tárgyalása következik, végül pedig mindegyik elemzést az adott zsoltár teológiai koncepciójának a bemutatását olvashatjuk.

A monográfiát egy izgalmas összefoglaló fejezet zárja, ahol a szerző összefoglalja zsoltármagyarázatainak főbb eredményeit. Figyelemreméltó megállapítása ennek a fejezetnek, hogy egyes egyéni panaszénekekben megjelenik az a dualisztikusnak is nevezhető elképzelés, amely a világot igazakra és gonoszokra osztja – az igazak közösségének gondolata pedig egy késői, legkorábban a Makka-beus-korra tehető kontextust feltételez, amikor a zsidóság már különböző, egymással szembenálló irányzatra tagolódik.

A panasz kérdése előtérbe került az elmúlt évtizedek zsoltárkutatásában, ennek pedig nemcsak az az oka, hogy az egyéni panaszének a leggyakrabban előforduló műfaj a Zsoltárok könyvében belül, hanem a panasz teológiai jelentőségének felismerése is. A zsoltárok imádkozói a megtapasztalt szenvedések ellenére sem veszítik el Istenbe vetett reményüket, hanem hozzá könyörögnek, sőt imádságaikban a panaszon túl Istenbe vetett bizalmuk is megszólal, végül pedig az Örökkévaló dicsőítésével zárják azokat. Az ismertetett monográfiát olvasva mindezekben a kérdésekben elmélyülhetünk.

Örömteli, hogy magyar nyelven is olvashatunk már összefoglaló monográfiát a Zsoltárok könyve egyéni panaszénekeiről. Kovács Enikő Hajnalka kötete közérthetően vezet be minket a műfaj fontosabb kérdéseibe, így a Szentírás iránt érdeklődő olvasóközönség széles rétegei számára lehet hasznos, tanulságos olvasmány.

A Teológiai Fórum kéziratainak ajánlott leadási feltételei

A kéziratokat kizárólag elektronikus formában kérjük, doc, docx, vagy rtf formátumban leadni (e-mail cím: teologiaiforum@uj.sk).

A kézirat 12-es betűméretű Times New Roman betűtípussal, normál stílusbeállítással és 1-es sorközzel készüljön.

Minden kézirathoz kérünk egy 8-10 mondatos absztraktot, a publikáció eredeti nyelvén és ugyanennek az absztraktnak kérjük az angol nyelvű fordítását, s a publikácóra utaló legalább 5 kulcsszót, a publikáció eredeti nyelvén és angolul. Az absztraktok és kulcsszavak szerzők általi leadása, feltétele a publikáció közlésének.

A nyomtatott vagy elektronikus felhasznált irodalomra való hivatkozásokat folyamatosan a lábjegyzetben helyezték el, a tudományos publikációkkal szemben támasztott formai követelményeknek megfelelően. A levéltári anyagok hivatkozásánál kérjük az első alkalommal kiírni az intézmény nevét, s csak utána megadni a rövidített formát.

A felhasznált irodalom jegyzékét – amennyiben a szerző ezt közölni szeretné – a tanulmány végén kérjük elhelyezni ábécé sorrendben.

Kérjük a szerzők rövid bemutatkozását, a nevüknél elhelyezett lábjegyzetben.

A terjedelmet tekintve, az 1-1,5 íves (kb. 40-50.000 karakter) terjedelmű kéziratot tekintjük optimálisnak. Ettől el lehet térni a publikáció tartalmi igényeinek megfelelően, ahogy a tanulmány teljessége megkívánja.

A leadott tanulmányokat két szakmai lektor értékelése, s az esetlegesen szükséges szerzői korrekciók elvégzése után közöljük.

Teológiai Fórum 2025/1. – XIX. ročník 1. číslo

Do roka 2023. vydavateľom Teológiai Fórum bola Teologická inštitúcia J. Calvína. Vedecký časopis Reformovanej teologickej fakulty Univerzity J. Selyeho. Vychádza dvakrát do roka.

Vydavateľ: Reformovaná teologická fakulta Univerzity J. Selyeho

Predseda redakčnej rady: doc. ThDr. Lévai Attila, PhD, prodekan RTF UJS

Zodpovedný redaktor: doc. ThDr. Somogyi Alfréd, PhD, dekan RTF UJS

Poštová adresa redakcie: Reformovaná teologická fakulta UJS;
Bratislavská cesta 3322.; 945 01 Komárno

e-mail: teologiaiforum@ujs.sk; rtk@ujs.sk

Registrácia: EV 5618/18

Web: <http://teologiaiforum.ujs.sk/>

ISSN 1337-6519

Teológiai Fórum 2025/1. – XIX. évfolyam 1. szám

2023-ig a Teológiai Fórum kiadója a Calvin J. Teológiai Akadémia volt.

A Selye János Egyetem Református Teológiai Kara tudományos folyóirata.

Megjelenik évente két alkalommal.

Kiadó: Selye János Egyetem Református Teológiai Kara

A szerkesztőbizottság elnöke: doc. ThDr. Lévai Attila, PhD, a Selye János Egyetem
Református Teológiai Karának dékánhelyettese

Felölős szerkesztő: doc. ThDr. Somogyi Alfréd, PhD, a Selye János Egyetem
Református Teológiai Karának dékánja

A szerkesztőség postacíme: SJE Református Teológiai Kar,
Bratislavská cesta 3322.; 945 01 Komárno

e-mail: teologiaiforum@ujs.sk; rtk@ujs.sk

Regisztráció: EV 5618/18

Honlap: <http://teologiaiforum.ujs.sk/>

ISSN 1337-6519

Teológiai Fórum

Teológiai Fórum

2025/1.

EV 5618/18

ISSN 1337-6519